

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА
РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ
МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
ҳузуридаги олий таълим тизими педагог
кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш Тармоқ маркази
директори _____ Г.Ахунова
“ _____ ” _____ 2015 й.

**“Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ташкил этиш” МОДУЛИ
БЎЙИЧА**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й   М А Ж М У А

Тузувчилар: доц. Н.Т. Пулатов, доц. Р.С.Муратов, катта ўқитувчи
Б.Ж.Ишмухамедов

Тошкент – 2015

Мундарижа

ИШЧИ ДАСТУР.....	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ.....	10
1-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни моҳияти, мазмуни, ташкил этиш, турлари ва шакллари (4 соат)	10
2-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш (4 соат).	29
3-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи ва молиявий фаолиятини таҳлили этиш (4 соат).	42
ТАҚДИМОТ.....	61
ТЕСТ САВОЛЛАРИ.....	95

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мазкур ишчи дастур Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари вақонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

Дастур доирасида берилган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг махсус фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар ўзгартирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

- Тингловчиларга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, турлари, шаклларини амалий ва таҳлилий маълумотларга асосан, замонавий педтехнологиялардан фойдаланиб тингловчиларни малакасини оширишга кўмаклашиш;

- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари, бизнес инкубаторлар, технопарклар, молиявий ташкилотларнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш юзасидан амалга ошириладиган амалий-назарий ишларни таҳлил этиш. Соҳага оид бўлган меъёрий ҳужжатларни ўрганган ҳолда хулосалар ва ривожлантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи, молия тизими ва унинг бўғинлари, молия тизими бўғинлари бўйича олиб бориладиган ислохотлар тўғрисидаги асосларнинг ишлаб

чиқилганлигини ёритиш ва тингловчиларда уларни аниқ илмий назарий таҳлил қилиш, ҳолис баҳолаш ва мустақил ҳаётий позициясини вужудга келтиришга эришиш кичик корхоналар молия тизимидаги ислохотлар, солиқ тизими ва пул-кредит тизими борасидаги ислохотларни таҳлил этиш, меъёрий ҳужжатлар ва Президент асарларига таянган ҳолда ўрганишдан иборат.

Модулни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар

“Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ташкил этиш” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

– замонавий педагогик ва ахборот технологияларини амалиётда қўллаш бўйича кўникмаларга эга бўлиши зарур;

– кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш, режалаштириш стратегияларни белгилаш ҳақидаги фундаментал билимларга эга бўлиши зарур;

– кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг ташкилий, ҳуқуқий асослари унга хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари молиявий фаолияти бўйича кўникмаларга эга бўлиши зарур.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Ўқув модул мазмуни ўқув режадаги учинчи ва бешинчи блок ҳамда мутахассислик ўқув модулларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда профессор-ўқитувчиларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг Олий таълимдаги ўрни

Ҳозирги глобаллашув шароитида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида ислохотларнинг устувор йўналишлари тўғрисида назарий ва амалий билимларни мужассамлаштирган бўлиб, унда жаҳон мамлакатлари ва Республикамизда фаолият юритаётган тадбиркорлик субъектлари фаолиятидаги ислохотларнинг концептуал асослари ёритиб берилган. Замонавий иқтисодчи педагог кадрлар учун ушбу йўналишдаги маълумотларни ўзлаштириш талаб қилинади ва бунда Ўқув модулнинг роли юқоридир.

Модуллар бўйича соатлар тақсимооти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			жами	жумладан			
				Назай	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни моҳияти, мазмуни, ташкил этиш, турлари ва шакллари	8	8	4	4	-	-
2.	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг	12	8	4	4	2	2

	фаолиятини ташкил этиш						
3.	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннари ва молиявий фаолиятини таҳлили этиш	12	8	4	4	2	2
	Жами:	32	24	12	12	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни моҳияти, мазмуни, ташкил этиш, турлари ва шакллари (4 соат) .

Режа

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг моҳияти ва мазмуни.
2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш.

Тадбиркорлик турлари, кичик корхоналарни ташкил этиш, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, кичик корхоналарда бошқарувнинг ташкилий тузилмалари, кичик бизнес ва тадбиркорликни иқтисодиётда тугган ўрни, яқка тартибдаги тадбиркорлик, хусусий тадбиркорлик, кичик корхоналар уларда бошқариш усуллари ва қарорлар қабул қилиш жараёни.

2-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш (4 соат).

Режа

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари
2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятида маркетинг режаси.
3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда банкларнинг роли.

Инфратузилманинг моҳияти, кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмаси турлари, бизнес инкубаторлар, технопарклар, суғурта компаниялари, бозордаги мақсадли сегментни танлаш, тадбиркорлик фаолиятида реклама фаолиятини ташкил этиш, кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари учун маркетинг дастурларини ишлаб чиқиш.

3-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи ва молиявий фаолиятини таҳлили этиш (4 соат).

Режа

1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.
2. Маҳсулотни таннархи ва уни ҳисоблаш усуллар. Маҳсулот таннархини пассайтириш йўллари.
3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий фаолияти таҳлили.

Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти таркиби ва элементларини. Кичик бизнес субъектларининг ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа фаолияти натижасида юзага келадиган харажатларни туркумлаш, бевосита ва билвосита харажатларни ажратиб олиш, маҳсулот таннархини ҳисоблаш ва уни пассайтириш усуллари таклиф этиш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни моҳияти, мазмуни, ташкил этиш, турлари ва шакллари (4-соат) .

Режа

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий асослари.
2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш.

4.

2-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш (4 соат).

Режа

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида маркетингни ўрни ва аҳамияти
2. Инфратузилманинг моҳияти. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятига хизмат килувчи инфратузилмаларнинг турлари ва аҳамияти.
3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда банкларнинг роли

3-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи ва молиявий фаолиятини таҳлили этиш.

Режа

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш.
2. Маҳсулотни таннархи ва уни ҳисоблаш усуллар. Маҳсулот таннархини пассайтириш йўллари.

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Кўшимча машғулотни ташкил қилишда тингловчилар томонидан “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш, Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи ва молиявий фаолиятини таҳлил этиш орқали кичик корхоналар ва фирмалар фаолиятини амалий жиҳатдан таҳлилини ўтказиб уни ривожлантириш бўйича хулоса ва таклифлар беришдан иборат бўлади.

МУСТАҚИЛ ИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛИ ВА МАЗМУНИ

Мустақил ишни ташкил этишда тингловчилар томонидан “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ташкил этиш” модулида ўрганилаётган масалалар, дискуссиялар бўйича билдирилаётган фикр-мулоҳазаларни шакллантириш мақсадида улар томонидан кўшимча манбалардан, жумладан Ўзбекистон Республикаси савдо-саноат палатаси, кичик корхоналарга ташриф уюштириш, интернет сайтлари, инглиз тилида чоп этилган адабиётлар ва мақолалардан фойдаланишни кўзда тутати.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012 й.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” Қонуни. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й., 9-сон
- 1.3. «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 69-П-сон 25 май 2000 йил.
- 1.4. «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни 327-сон 26 апрель 2012 йил.
- 1.5. «Рақобат тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 2012 йил

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

- 2.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида» 2012 йил 18 июль, ПФ-4455-сонли фармони.
- 2.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Статистик, солиқ, молиявий ҳисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-таомилларини

тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2012 йил 16 июль, ПФ-4453-сонли фармони

2.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 8 августдаги “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортни кўллаб – қувватлаш борасидаги кўшимча чора- тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2022-сонли қарори.

2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 7 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир чора- тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

2.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармони.

2.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йилнинг 15 майдаги “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4725 сонли Фармони

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари

3.1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли қарори.

3.2. Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 2002 йил 27-декабрдаги "Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида"ги 14-сон буйруғи (ЎЗР АВ томонидан 24.01.2003 йилда 1209-сон билан рўйхатдан ўтказилган).

3.3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (иш ва хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш таркиби тўғрисида»ги Низом. 54- қарори. –Т.: 1999й.

3.4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2015 йилнинг 26 мартада “Ўзбекистон Республика товар-хом ашё биржасининг махсус ахборот портали орқали электрон савдо йўли билан тадбиркорлик субъектларидан энг зарур товарлар (ишлар, хизматлар)нинг давлат харидини ташкил этиш тартиби тўғрисида”ги низомни тасдиқлаш ҳақида 69-сонли қарор қабул қилди.

3.5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2011 йил 7 январь, 6-сон «Хусусий тадбиркорлар юридик шахс ташкил этмасдан шуғулланиши мумкин бўлган фаолият турлари рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида” қарори

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

4.1. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2014-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январ

4.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган “2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади” Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.

4.3. Каримов И.А. Бош мақсадимиз- кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш.-Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 64 б.

V. Дарсликлар, Ўқув кўлланмалар

5.1. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик”. Дарслик. -Тошкент: ТДИУ, 2011 й.- 220 б.

5.2. Болтабаев М.Р., Қосимова М.С. ва бошқалар “Кичик бизнес ва тадбиркорлик дарслик – Т.: ТДИУ, 2011. – 235б.

5.3. Rashibov O.Yu. va boshqalar. Pul, kredit va banklar. Darslik. -Т.: TDIU, 2010. -428 bet.

5.4. Анискин Ю.П., Организация и управление малым бизнесом. Учебное пособ. – М.: Финансы и статистика, 2008. – 160 стр.

5.5. Лапусты М.Г. Предпринимательство. Учебник 4-е издательство, доп.-М.:ИНФРА-М, 2008 год.-667 страниц.

VI. Интернет сайтлари

6.1. www.gov.uz

6.2. www.mf.uz

6.3. www.lex.uz

6.4. www.cb.uz

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни моҳияти, мазмуни, ташкил этиш, турлари ва шакллари.

Режа

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг моҳияти ва мазмуни.
2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш.

Калит сўзлар: тадбиркор, тадбиркорлик, якка тартибдаги тадбиркор, микро фирма, хусусий тадбиркор, кичик корхоналар, оилавий тадбиркорлик, бизнесмен, капитал, ишлаб чиқариш воситалари ва ер, тадбиркорлик фаолияти, ишчининг меҳнати

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг моҳияти ва мазмуни.

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришдир.

Хўш, «тадбиркор», «тадбиркорлик» тушунчалари қандай мазмунга эга ва нимани англатади?

Бу тушунчаларнинг ҳозирги маъносида XVII аср охири ва XVIII аср бошларида илк бор инглиз иқтисодчиси Ричард Кантлон қўллаган эди. Унинг фикрича, тадбиркор таваккалчилик шароитида фаолият юритувчи кишидир. Шу боисдан у ер ва меҳнат омилини иқтисодий фаровонликни белгилаб берувчи бойлик манбаи деб билган. Кейинчалик, XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошида машҳур француз иқтисодчиси Ж.Б. Сей (1767-1832) «Сиёсий иқтисод рисоласи» китобида (1803й.) тадбиркорлик фаолиятини ишлаб чиқаришнинг уч мумтоз омиллари – ер, капитал, меҳнатнинг яхлитлиги деб таърифлаган эди.

У Англия саноатининг муваффақиятини «инглиз тадбиркорлари истеъдоди» таъминлаганлигини таъкидлаган эди. Ж.Б. Сейнинг асосий тезисида маҳсулот ишлаб чиқаришда тадбиркорлар асосий фаолият юритади дейлади. Ж.Б. Сейнинг фикрича, тадбиркор олган даромад унинг меҳнати, ишлаб чиқаришни ташкил этганлиги, маҳсулотни ўз вақтида сотганлиги учун берилган мукофотдир. Тадбиркор таваккал қилиб, бирор-бир маҳсулотни ишлаб чиқаришни ўз бўйига олади.

Қайд этиш лозимки, иқтисодий фанининг асосчилари тадбиркорлик шаклига кам эътибор берганлар. Тадбиркорлик фаолияти уларнинг илмий - тадқиқот ишларининг таҳлил объекти бўлмаган. Инглиз иқтисодчи олимлари А. Смит (1723-1790) ва Д. Рикардо (1772-1823) иқтисодий ўз-ўзини мувофиқлаштирувчи механизм деб қабул қилганлар. Ушбу механизмда ижодий тадбиркорликка ўрин йўқ эди. «Халқлар бойликларининг моҳияти ва сабабларини тадқиқ этиш» (1776 й.) китобида А. Смит тадбиркор таърифига алоҳида эътибор берган эди.

А. Смитнинг фикрича, тадбиркор – капитал эгаси. У муайян тижорат ғоясини амалга ошириб, даромад олиш учун таваккалчилик билан иш бошлайди, чунки капитални бирор-бир ишга сарфлаш доимо таваккалчилик билан боғлиқдир. Тадбиркорликдан олинган даромад, А. Смитнинг фикрича, шахсий таваккалчилик учун олинган мукофот. Тадбиркор ишлаб чиқаришни ўзи режалаштиради, ташкил этади, ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига эгалик қилади. Бу ишлар, ўз навбатида, бозор тизими билан боғлиқ.

Шу боис А. Смит бизларни бозор тизимининг марказий механизми – рақобат механизми билан таништиради. Ўз манфаатини кўзлаб юрган ҳар бир киши бозорда шу мақсад билан

юрган кишиларга дуч келади. Натижада, бозордаги ҳар бир ҳаракат қилувчи субъект рақобатчи таклиф этган нархларга рози бўлади. Бундай рақобатда ўхшаш товарларга меъёрдан ортиқ нарх қўйган ишлаб чиқарувчи харидорни йўқотиши ҳеч гап эмас.

А. Смитнинг қайд қилишича, бозор жамият сотиб олишни хоҳлаган ва керакли миқдордаги товарларни ишлаб чиқаради. Шу билан бирга, А. Смит бозорнинг қудратли куч эканлигини, у жамиятни зарур товарлар билан доимо таъминлаши ва бу тизим ўз-ўзини мувофиқлаштиришини кўрсатиб берди. Унинг фикрича, ўз-ўзига қўйиб берилган бозор тизими ривожланади ва бундай тизими бор халқнинг бойлиги ортаверади.

XIX-XX асрлар чегараларида тадбиркорлик институтининг аҳамияти ва ролини кўпчилик англай бошлади. Француз иқтисодчиси Андре Маршалл (1907-1968 йй.) биринчи бўлиб ишлаб чиқаришнинг учта омилига (ер, капитал, меҳнат) тўртинчи – ташкиллаштириш омилини қўшди. Шу вақтдан бошлаб, тадбиркорлик тушунчаси ва шу соҳада олиб бориладиган ишлар кўлами кенгайиб бормоқда.

Америкалик иқтисодчи Ж.Б. Кларк (1847-1938) Ж.Б.Сейнинг «учлик формуласига» бир оз ўзгартириш киритди. Унинг фикрича, ишлаб чиқаришда доим тўрт омил иштирок этади:

- 1) капитал;
- 2) ишлаб чиқариш воситалари ва ер;
- 3) тадбиркорлик фаолияти;
- 4) ишчининг меҳнати.

Ҳар бир омил ишлаб чиқаришдан олинаётган ўзига хос фойдани акс эттиради: капиталдан капиталист қўшимча фоиз олади; ер рента беради; капиталистнинг ишбилармонлик фаолияти даромад келтиради; ишчининг меҳнати уни маош билан таъминлайди. Бошқача қилиб, Ж.Б. Кларк сўзи билан айтганда: «Эркин рақобат меҳнатга меҳнатдан келган нарсани беради, капиталистларга капитал яратган нарса тегади, тадбиркорлар мувофиқлаштириш фаолиятидан келган нарсани олади»¹. Тадбиркорлик фаолиятини у ана шундай тушунган.

Машҳур америкалик иқтисодчи Й. Шумпетер (1883-1950) ўзининг «Иқтисодий ривожланиш назарияси»² китобида, тадбиркорни новатор (янгилик бунёд қилувчи одам) деб таърифлаган. Олим тадбиркорлик фаолиятини капиталистик иқтисодиётнинг ривожланишида, иқтисодий ўсишни таъминлашда катта рол ўйнайдиган янгиликларни жорий этишдан иборат, деб билади: «Вазифаси янги комбинацияларни жорий этишдан иборат бўлган хўжалик субъектларини биз тадбиркор деб атаймиз». Ушбу муаммога иқтисодиёт соҳасида Нобель мукофотига сазовор бўлган (1974) инглиз иқтисодчиси Фридрих Фон Хайн (1899-1984) бошқача ёндашган. Унинг фикрича, тадбиркорлик фаолият бўлмасдан, балки янги иқтисодий имкониятларни излаб топиш, хатти-ҳаракатларни таъминлашдир³. Олим тадбиркорликни фаолият эмас, деб талқин этади.

На хорижда, на бизда ҳали тадбиркорликнинг умум томонидан эътироф этилган таърифи мавжуд эмас. Америкалик олим Р. Хизрич, «Тадбиркорлик ўз қийматига эга бўлган қандайдир янги нарсани яратиш жараёни, тадбиркор эса бунинг учун барча зарур вақти ва кунини сарфлайдиган, барча молиявий, психологик ва ижтимоий хавф-хатарни ўзига олиб, эвазига мукофот сифатида пул ва эришилган ютуғидан қаноатланувчи шахс»⁴, - деб таъкидлайди.

Инглиз профессори А. Хоскин эса «ишни ўз ҳисобидан олиб борувчи, бизнесни бошқариш билан шахсан шуғулланувчи ва керакли воситалар билан таъминланиш учун шахсий жавобгарликка эга, қарорни мустақил қабул қилувчи шахс яқка тартибдаги тадбиркор бўлади»⁵, - деб изоҳлайди.

¹ Кларк Ж.Б. Распределение богатства. -М., 1994. 40-бет

² Шумпетер Й. Теория экономического развития. -М., 1982.

³ Хайн Ф. Конкуренция как процедура открытия. «Мировая экономика и международные отношения» журналы, 1989. 12-сон.

⁴ Хизрич Р., Питерс С. Предпринимательство. -М., 1991, 20-бет.

⁵ Хоскин А. Курс предпринимательства. -М., 1993, 23-бет.

Бугунги кунда тадбиркорлик назариясини ривожлантиришнинг тўрт босқичи мавжуд. XVIII асрдаёқ вужудга келган биринчи босқич – тадбиркорлик хавф-хатарини ўзига олиш, бошқача қилиб айтганда, таваккалчилик билан боғлиқ. Тадбиркорликнинг иккинчи босқичи эса инновация жараёни билан боғлиқдир.

Америкалик иқтисодчи олим Й. Шумпетернинг фикрига кўра, тадбиркорликнинг новаторлик характери қуйидагиларда акс эттирилади:

- бозор учун янги товар ишлаб чиқариш;
- ишлаб чиқариш жараёнига янги технологияларни татбиқ этиш;
- янги сотиш бозорларини ўзлаштириш;
- хомашёнинг янги турлари ва манбаларини топиш.

Тадбиркорлик вужудга келишининг учинчи босқичи тадбиркорликнинг алоҳида шахсий сифатлари: ижтимоий ва иқтисодий вазиятнинг ўзгаришида тўғри йўл топа билиш қобилияти, бошқарув қарорларини танлаш ва қабул қилишда мустақиллик, бошқарув қобилиятларининг тўла намоён бўлиши билан таърифланади.

Тадбиркорлик назариясининг ривожланишидаги ҳозирги босқични тўртинчи босқичга киритиш мумкин. Унинг пайдо бўлишини тадбиркор ҳаракатини таҳлил қилишдаги бошқарув аспектига кўчириш билан боғлайдилар. Бу ҳозирги вақтда назарияда тадбиркорлик муаммолари таҳлили кўплаб ўзаро боғлиқ фанлар доирасида олиб борилишини англатади.

Ҳозирги замон назарий тадқиқотларида нафақат тадбиркорликка ишларни мустақил олиб бориш усули сифатида, балки фирма ичидаги тадбиркорликка ёки интрапренерликка эътибор қаратилади. «Интра-пренер» атамаси амалиётга америкалик олим Г. Пиншо томонидан киритилган.

Интрапренерликнинг пайдо бўлиши кўпгина йирик ишлаб чиқариш тузилмалари, уларда ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг тадбиркорлик шаклига ўтиши билан боғлиқ. Тадбиркорлик иши ижод эркинлигининг мавжуд бўлишини кўзда тутганлиги сабабли яхлит ишлаб чиқариш бирикмалари бўлинмалари ҳаракат қилиш эркинлигини оладилар, бу тадбиркорликнинг асосида ётувчи ғояларни амалга ошириш учун зарур интракапиталнинг мавжудлигини назарда тутди.

Таниқли олимларнинг олиб борган тадқиқотлари шуни кўрсатадики, тадбиркорнинг ўз фаолияти соҳасида олиб борадиган ишлари кўп қирралидир. Бу бозор сиёсатининг ўзгариши билан ёки корхонанинг ички ва ташқи омиллари таъсирида аниқланади. Лекин тадбиркорнинг асосий мақсади манфаат (фойда) кўриш билан бир қаторда, бозорда самарали фаолият юритишни таъминлайдиган ишларни амалга оширишдир. Бунинг учун тадбиркорликни бошқариш ва унга кўмак берувчи замонавий менежмент усуллари асосланган механизмни яратиш ва ундан унумли фойдаланишни таъминлаш зарурдир. Бозор шароитида тадбиркорликни бошқаришда унинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш керак:

- тадбиркор ҳар доим бозордаги талаб ва таклифни эътиборга олиб иш кўради;
- тадбиркор самарадорликни таъминловчи саъй-ҳаракатлар қилиб, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўллари қидиради;
- бизнеснинг пировард натижаларига жавоб берадиган шахслар, ўз бизнесларини эркин шарт-шароитларда олиб боришига етарли имкониятлар яратадилар;
- кичик корхонанинг пировард натижалари, яъни унинг оладиган фойда ёки зарари фақат бозордаги олди-сотди жараёнида маълум бўлади;
- кичик бизнес билан шуғулланувчи тадбиркор ўз маблағларини ҳаракатга солиб, бозорда қандай хавф-хатарга дуч келиши ёки якуний натижа қандай бўлишини аниқ билмайди.

Шундай қилиб, тадбиркорлик – иқтисодий фаолиятнинг алоҳида тури бўлиб, унинг замирида мустақил ташаббус, жавобгарлик, тадбиркорлик ғоясига асосланган, фойда олишга йўналтирилган, мақсадга мувофиқ фаолият ётади.

Тадбиркорлик иқтисодий фаолликнинг алоҳида тури бўлиб, унинг бошланғич босқичи, одатда, фикрлаш фаолияти ёки унинг натижаси билан боғланган бўлади, фақат у кейин моддий шаклни олади.

Тадбиркорлик янгилик киритиш, товар ишлаб чиқариш фаолиятини ўзгартириш ёки корхонани (шу жумладан, кичик корхонани) ташкил қилиш соҳасида ижодкорликнинг мавжудлиги билан таърифланади. Тадбиркорлик фаолиятининг ижодкорлик жиҳатлари бошқарувнинг янги тизимида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги усуллари ёки янги технологияларини татбиқ этишда ўз ифодасини топади.

Тадбиркорнинг ўзи тадбиркорлик фаолиятининг асосий субъекти ҳисобланади. Аммо тадбиркор ягона субъект эмас, ҳар қандай ҳолда у ишлаб чиқарилган товар ёки хизматнинг истеъмолчиси ҳамда ҳар хил вазиятларда ёрдамчи ёки рақиб сифатида бўлувчи давлат билан ўзаро ҳамкорлик қилишга мажбур. Истеъмолчи ҳам, давлат, ҳам, ёлланма (ишчи) ходим ҳам тадбиркорлик фаолияти субъектлари қаторига кирадилар.

Тадбиркор ва истеъмолчининг ўзаро муносабатларида тадбиркор фаол субъект категориясига киради. Истеъмолчи эса бунда пассив рол ўйнайди. Бу ўзаро муносабатларни таҳлил қилишда истеъмолчи тадбиркорлик жараёнининг индикатори ролини бажаради. Тадбиркор фаолияти предметини ташкил этувчи барча нарса истеъмолчининг ижобий баҳосига эга бўлган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин. Бунда истеъмолчи томонидан товарга баҳо берилади ва кейин у ёки бу товарни харид қилишга тайёрлиги аниқланади. Тадбиркор ўз фаолиятини режалаштириш ва ташкил этишда истеъмолчининг кайфияти, истаги, манфаатларини ҳисобга олиши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркор учун истеъмолчининг манфаатларига мувофиқ ҳаракат қилишдан бошқа истеъмолчига таъсир қилишнинг йўли йўқдир. Аммо бу тадбиркор истеъмолчининг манфаатларига мувофиқ ҳаракат қилиши кераклигини билдирмайди. Тадбиркорнинг ўзи истеъмолчининг талабини шакллантириши, янги истеъмол эҳтиёжларини яратиши (агар харидор учун зарур бўлган янги товар яратилса) мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда тадбиркорлик фаолиятини ташкил этишнинг икки усулини келтириш мумкин:

- истеъмолчи манфаатини аниқлаш усули;
- истеъмолчига янги товар ёки хизматларни «мажбуран қабул қилдириш» усули.

Шундай қилиб, тадбиркорнинг асосий мақсади ўз истеъмолчиларига эга бўлиш йўлида товарга эҳтиёжни аниқлашдан иборатдир. Тадбиркор ўз истеъмолчиларини шакллантиришда қуйидаги асосий омилларни ҳисобга олиши керак:

- товарнинг янгилиги ва унинг харидор манфаатига мос келиши;
- товар ёки хизматларнинг сифати;
- товар ёки хизматларнинг нархи;
- товарнинг универсаллик даражаси;
- товарнинг ташқи кўриниши, унинг харидор талабига мослиги;
- сотувдан кейинги сервис хизматларидан фойдаланиш имконияти;
- товарнинг қабул қилинган умумий ёки давлат стандартларига мослиги;
- товарлар ва хизматлар рекламасининг жозибалилиги, харидор диққатини ўзига жалб этиши ва ҳоказо.

Хулоса шундан иборатки, агар ижтимоий ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан тадбиркор фаол субъект ролида бўлса, унда тадбиркорлик жараёнининг ўзи, унинг самарадорлиги ва мазмуни нуқтаи назаридан истеъмолчи фаол роль ўйнайди ва тадбиркор бу омилни инкор эта олмайди.

Тадбиркорнинг шахсий хусусиятлари, қобилиятлари, имкониятлари ва ишга доир сифатлари тадбиркорликнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлади. Тадбиркорнинг ишга доир сифатлари қуйидаги тамойилларга асосланиши керак:

- биринчидан, бозорнинг товар ва хизматлар билан таъминланиш даражасини таҳлил қилиш йўли билан иқтисодий хўжалик тизимида ўз ўрнини топиши;
- иккинчидан, шахсий ишлаб чиқариш тузилмасини яратишга тайёрлик қобилияти;
- учинчидан, маркетинг тадқиқотлари натижаларидан келиб чиққан ҳолда, дастлабки тадбиркорлик ҳисоб-китобларини амалга ошириши;
- тўртинчидан, тадбиркорлик лойиҳасини амалга оширишда раҳбарликни тўғри йўлга қуйиш қобилияти;

- бешинчидан, янги техник, технологик ғояни биринчи бўлиб ҳаётга татбиқ этиш ҳамда ушбу ғоядан амалда фойдаланиш, ундан қандай якуний натижа, маҳсулот ёки хизматлар олиш мумкинлигини тасаввур эта олиши.

Тадбиркорнинг ушбу ишбилармонлик тамойиллари унинг ижодкорлигига асосланади. Айнан ана шу ижодкорлик Й. Шумпетер фикрига асосан, тадбиркор бошқалар эътибор бермаган ва билмаган ишларга эътибор бериб, фаолият юритиш имконини беради.

Ижодкорлик тадбиркорни таърифлашда асосий мезон бўлади, аммо у турли шаклларда намоён бўлиши мумкин. Тадбиркор бошқа ижодкор кишилар томонидан амалга оширилган кашфиётлар, топилмалардан қандай самарали фойдаланиш мумкинлигини билади. Шу билан бирга, у бу янгиликлардан харидорнинг қизиқишини уйғотувчи янги, ажойиб нарса ишлаб чиқариш соҳасида фойдаланиш йўллари топа олади.

Аммо кашфиёт ва янгилик фақат товар турининг янги таркибий қисмини яратишда эмас, балки товар ишлаб чиқаришни янгилаш жараёнига жалб этишни талаб қилмайдиган оддийроқ шаклларда ҳам намоён бўлади. Масалан, у товар ўрамининг янгиланиши, анъанавий товарга янги хусусият ва сифатлар бериш кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Тадбиркор фаолиятининг бошқа томонларида ҳам кашфиётчилик элементларини қўллаши мумкин. Масалан, у ишлаб чиқаришнинг, маҳсулотни сотишни бошқаришнинг янги шакллари топади, шериклик муносабатларини ўрнатади, ишлаб чиқаришнинг янги технологияларидан фойдаланади. Тадбиркорликнинг яна бир муҳим хусусияти ишлаб чиқариш жараёнида янги ғояларнинг амалга оширилиши бозорда қандай қабул қилинишини олдиндан кўра билиш қобилиятида намоён бўлади. Шу жиҳатдан янгиликни бозорда татбиқ этиш ва истемолчининг жавобини битта жараёнга бирлаштира олиш тадбиркор муваффақиятининг гаровидир.

Кўпгина тадқиқотчилар жамиятда тадбиркорлик билан шуғулланувчилар сони кўпайиб бораётганлигини таъкидлайдилар. Маълумотларга кўра, мустақил фаолият юритувчи аҳолининг 8-10% қисми тадбиркорлик билан шуғулланиши мумкин. Тадбиркорлик ҳар қандай бошқа касб каби ишбилармонлик сифатларини талаб этади.

Тадбиркор кишидан, аввало, ўзига ва ўз қобилиятига ишониш талаб этилади. Ўзига, ўз кучига ишонмайдиган инсон нафақат тадбиркорлик, балки ҳар қандай соҳада ҳам ишни охиригача етказишга қодир эмас.

Тадбиркорнинг муваффақиятини белгиловчи кейинги шарт агрессивликдир. Бунда гап, биринчидан, тадбиркорга нимададир биринчиликка эга бўлиш ишончини берувчи, иккинчидан, тадбиркорнинг аниқ мақсадга қаратилган ҳаракатларни бажаришида ташаббусни тортиб олишга ҳаракат қилувчи агрессивлик ҳақида гап кетаяпти. Шундай қилиб, бу ўриндаги агрессивлик амалда ғоялар, лойиҳа ва ташаббусни тортиб олиш ва уни тез амалга оширишни билдиради. Бундай агрессивлик атрофдагиларга (ҳаммадан олдин рақибларга) тўғридан-тўғри зарар келтирмайди, у бевосита зарар келтириши мумкин (агар биров қандайдир товарни ишлаб чиқаришда ташаббусни ўз қўлига олса, бошқа киши бундай товарни ишлаб чиқара олмайди, демак, товар ишлаб чиқариш бўйича ташаббусни биринчи бўлиб бошлаган тадбиркорнинг ҳаракати у мўлжаллаган даромадни олишига имкон бермайди).

Тадбиркор кўпгина ҳолларда ўз жамоаси билан ҳаракат қилади, шунинг учун тадбиркорлик ғоясини амалга ошириш жараёнига самарали таъсир этувчи жамоани яратгандагина, муваффақиятга эришади. Шу муносабат билан тадбиркорнинг олдида мураккаб муаммолар туради. Булар бизнеснинг муваффақияти учун қандай ихтисосдаги мутахассислар кераклиги, улар қандай сифатларга эга бўлишлари зарурлиги, уларнинг тадбиркор шакллантираётган руҳий муҳитга қандай олишлари мумкинлигини аниқлаш муаммоларидир.

Ҳар қандай фаолиятдан қутиладиган самара инсонга, аввало унинг меҳнат маданияти даражасига боғлиқдир. Масалан, японлар «иктисодий мўъжизалари» асосида нафақат илм, фан-техника ва технология ютуқлари, балки меҳнат маданиятининг ўзгариши ётганлигини таъкидлайдилар. Япония экспертларининг фикрига кўра, бунинг учун япон жамиятига 30 йил керак бўлган.

Меҳнат маданияти деганда ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражаси, меҳнатнинг янги, самаралироқ усуллари кўллаш, ҳамкасблар ва кўл остидагилар билан муомалада самимийлик, янги ғоялар, технологияларни излаш, мулкка ва ишлаб чиқариш муносабатларига эҳтиёткорона ёндашиш тушунилади.

Корхона фаолиятини бошқаришда тўғри қарор қабул қилиш тадбиркорнинг энг муҳим сифатларидандир. Бошқача қилиб айтганда, бу тадбиркорнинг ўз фаолияти, ўз бизнеси соҳасида жавобгарликни ўз зиммасига олишидир. Ҳақиқатан ҳам тадбиркор, қарор қабул қилиб, уни амалга оширишда нафақат ўз шериклари олдида, балки ўзининг келажакдаги қарорининг оқибати учун жавобгарликни ҳам ўзига олади. Бинобарин, жавобгарликни ўзига олиш жараёни, айтиб бериш вақтида, хавф-хатарни ўзига олишни ҳам билдиради. Шундай қилиб, хавф-хатарни кўра билиш ва уни бартараф этиш учун тайёрлик ҳам тадбиркорга хос муҳим сифатдир.

Тадбиркорлик ниятини амалга ошириш белгиланган даражада тадбиркорнинг мотивлашуви (манфаатдор бўлиши)га боғлиқ. Тадбиркорлик назариясининг асосчиси Й. Шумпетер учта асосий мотивни ажратган:

- биринчидан, ҳокимлик қилиш, ҳукмронлик, таъсир қилишга эҳтиёж;
- иккинчидан, аниқ ҳаракатларни бажариш орқали эришиш эҳтимоли бўлган ғалабага ирода, муваффақият сари ҳаракат;
- учинчидан, мустақил иш фаолияти берувчи ижодкорлик қувончи.

Аммо, Й. Шумпетер томонидан таклиф этилган мотивлаштириш назарияси ғарбий мамлакатлар тадбиркорларининг фикрлаш услубини акс эттиради. Тадбиркорликнинг тарихий томирларига эга Ўзбекистонда тадбиркорликнинг замонавий ҳақиқатларга асосланган ўз мотиви бўлиши керак. Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолияти бир қатор ўзига хос аломат ва хусусиятлар билан бирга бўлади. Мамлакатимизда тадбиркорликни мотивлаштириш хусусиятлари қуйидаги аломатларга эга:

- ўз салоҳиятини амалга оширишга ҳаракат қилиш;
- энг муҳим, ижтимоий ва иқтисодий самара келтирувчи ғоялар-ни амалга ошириш истаги;
- тўрачилик тузилмалари билан боғлиқликдан қочиш, ҳаракатлар эркинлиги ва фаолият юритиш жараёнида мустақил бўлиш;
- қизиқарли иш билан мустақил ва эркин шуғулланиш;
- ўзининг ижтимоий мақоми ва обрўсини оширишга интилиш ҳамда ўзига ва ўз яқинларига муносиб турмуш шароитларини таъминлаш.

Кўрсатиб ўтилган истакларни муваффақиятли амалга ошириш учун тадбиркор бир қатор изчил ҳаракатларни амалга ошириши керак. Бу ҳаракатлар танлаб олинган ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш шаклларига боғлиқ. Шу муносабат билан тадбиркор ўз фаолиятини ташкил этишнинг қуйидаги икки таркибий қисмини таҳлил қилиши керак:

- бозор ва унда вужудга келадиган вазият;
- ишлаб чиқариш тузилмаси.

Иш муҳитини таҳлил қилишда тадбиркор бу қисмлар ўртасида ўзаро алоқалар ўрнатишнинг самарали усулини топиши керак. Аммо, бунга эришиш қийин, чунки биринчидан, иккала таркибий қисмнинг сифати турлича. Бозор динамик ўзгарувчан механизмдан иборат. Унга доимо кузатиладиган талаб, таклиф, нарх, рақобат шароитларининг ўзгариши хосдир. Шу билан бир вақтда ишлаб чиқариш тузилмаси консерватив, кам ўзгарувчан. Ишлаб чиқариш дастурлари кундалик ўзгаришларни кўзда тутмайди. Иккинчидан, бозор ва ишлаб чиқариш фазо ва вақтга бўлинган. Фазовий бўлинишга кўра, бозордаги ўзгаришлар ишлаб чиқариш тузилмасидаги худди шундай ўзгаришларни келтириб чиқара олмайди.

Бу ҳолат вақт бўйича бўлиниш билан ҳам чуқурлашади, тадбиркор ишлаб чиқариш дастурини шакллантиради ва уни бозордаги вазият ҳақидаги ахборотлар билан асослайди. Аммо дастурни бажариш маълум бир вақтни талаб этади, шу вақт ичида бозорда жиддий ўзгаришлар рўй бериши мумкин. Бунинг натижасида ишлаб чиқарилган товар ёки хизматлар бозорда керак бўлмай қолиши мумкин. Шунинг учун тадбиркор муҳим

қарорларни қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилувчи маркетинг тадқиқотлари бозорда вазиятнинг ривожланиш башоратига асосланиши керак.

Қарор қабул қилиш, масъулиятни зиммасига олиш каби вазифалар тадбиркорликни бошқариш фаолияти билан боғлайди. Шунинг учун ҳам тадбиркорни менежердан ажратиш зарур. Буларнинг ҳар бири ўзига хос вазифаларни бажаради. Бир томондан тадбиркорлик фаолиятининг мазмуни бошқариш фаолиятдан кенгроқ бўлса, бошқа томондан ҳар бир ишбилармон ҳам менежмент вазифаларини бажара олмайди. Менежмент асосларига бағишланган китобда бу ҳақда яхши фикр билдирилган: «Шахсий таваккалчилик, молиявий имкониятга бўлган муносабат, тинимсиз меҳнат қилиш каби хусусиятларга эга тадбиркор йириклашиб бораётган корхонани бошқара олади, деган гап эмас»⁶.

Менежернинг «шаклланмаган тузилмани шакллантириш» қобилияти иши юришиб кетаётган ишбилармонга доимий хос бўлавермайди. Шу сабабли йирик корхоналар раҳбарияти таркибига менежерлар келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги шароитда «тадбиркор» тушунчаси «менежер» тушунчасига жуда яқин туради. Шу билан бирга, тадбиркор мулкдор бўлса, менежер бошқарувчидир. Амалда эса, аксарият мулкдорлар менежер вазифасини бажаради, қатор менежерлар эса ўзлари бошқариб турган ишлаб чиқариш корхоналарига эга бўлиб қолмоқда.

«Тадбиркорлик» тушунчаси тадбиркорнинг энциклопедик луғатида қуйидагича таърифланади:

Тадбиркорлик – (ингл. ентерприсе) шахсий даромад, фойда олишга қаратилган фуқароларнинг мустақил фаолияти. Бу фаолият ўз номидан, ўз мулкий масъулияти ва юридик шахснинг юридик масъулияти эвазига амалга оширилади. Тадбиркор (фрн. ентреpreneур) қонун томонидан таъқиқланмаган барча хўжалик фаолияти, шу жумладан, воситачилик, сотиш, сотиб олиш, маслаҳат бериш, қимматбаҳо қоғозлар билан иш олиб бориш билан шуғулланиши мумкин.

Тадбиркорлик шахсий ва ижтимоий фойдаларни кўзлаган ҳолда даромад олиш учун сарфланаётган маблағ билан боғлиқ фаолиятдир. Тадбиркорликка берилган ушбу таъриф батафсиллиги билан ажралиб туради. Бу таърифда тадбиркорлик фақат маълум фаолият билан шуғулланиш эмас, балки бевосита фаолият юритишдан иборатлиги таъкидланган. Тадбиркорликка берилган қатор таърифларда энг муҳим ҳолат, яъни шахсий даромад билан ижтимоий фойданинг яхлитлик хусусияти кўрсатилмаган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тадбиркорликнинг муҳим хусусиятларига қуйидагилар киради:

- хўжалик фаолияти олиб бораётган субъектларнинг мустақиллиги ва эркинлиги. Ҳуқуқий меъёрлар чегарасида ҳар бир тадбиркор у ёки бу масала юзасидан мустақил қарор қабул қилиши мумкин;
- иқтисодий манфаатдорлик. Тадбиркорликнинг асосий мақсади максимал даражада даромад олишни кўзлаб, жамият тараққиётига ҳам ўз ҳиссасини қўшишдир;
- хўжалик таваккалчилиги ва масъулият. Ҳар қандай ҳисоб-китобда ҳам ноаниқлик ва таваккалчилик бўлиши мумкин.

2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари.

Тадбиркорлик фаолияти турлари хилма-хилдир. Фаолият мақсади, тури ва йўналишларига қараб тадбиркорлик фаолиятининг ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий ва консалтинг турларини ажратиш мумкин.

Қайд этилган ушбу тадбиркорлик фаолиятининг ҳар бир тури кичик турларга бўлинади. Мавжуд тадбиркорлик фаолияти турларини чизма шаклида қуйидагича ифода этиш мумкин (1-расм).

---

⁶ Мескон М.Х., Альберт М., Хедуори Ф. Основы менеджмента. -М., 1992.44-б.

1-расм. Тадбиркорлик фаолияти турлари таркиби

Ишлаб чиқариш тадбиркорлиги. Ишлаб чиқариш тадбиркорлигини тадбиркорлик фаолиятининг асосий тури десак хато бўлмайди. Зеро, бундай тадбиркорлик фаолияти туфайли маҳсулот, товарлар ишлаб чиқарилади, хизмат кўрсатилади, маълум маънавий қадриятлар юзага келади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки йилларида тижорат тадбиркорлиги яхши ривожланди. Тадбиркорлик фаолиятининг бу тури товар ва хизматларни сотиб олиш ҳамда сотиш жараёнларини амалга ошириш билан таърифланади, чунки бу соҳада қисқа вақтда даромад олиш мумкин. Агар ишлаб чиқариш корхона самарадорлигининг 10-12% ини ташкил этса, тижорат фаолияти эса бу кўрсаткични яна 20-30%га оширади.

Молиявий тадбиркорлик тадбиркорлик соҳасининг алоҳида олинган турига киради. Унинг фаолият соҳаси қийматларнинг алмашилиши ва алмаштирилишидан иборат. Молиявий фаолият ишлаб чиқариш, тижорат соҳасини ҳам қамраб олиши мумкин. Шунингдек, молиявий тадбиркорлик мустақил банк ва суғурта муассасалари шаклида ҳам фаолият юритади.

Молиявий битим тадбиркорлик фаолиятининг илгариги турларига нисбатан камроқ самара беради. Бу кўрсаткич 5-10%ни ташкил этади. Кейинги вақтда Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолиятининг консалтинг (маслаҳат) тури ривожланмоқда. Бу тадбиркорлик тури кўп йўналишлардан иборат бўлиб, келажакда яхши ривожланиб кетишига жаҳон иқтисодиёти тараққиёти гувоҳлик беради.

Ишлаб чиқариш тадбиркорлигининг моҳияти. Тадбиркорлик фаолияти турлари нисбатан мустақил бўлиб, бир-бирини тўлдириб келади. Тадбиркорлик фаолиятининг барча турларини белгилаб берувчи ишлаб чиқариш тадбиркорлигининг устуворлигини тан олиш керак.

Инновацион, илмий-техник фаолият, товарларни бевосита ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва шу соҳадаги ахборот билан ишлаш фаолияти ишлаб чиқариш тадбиркорлигига киради. Ишлаб чиқариш билан шуғулланмоқчи бўлган ҳар бир ишбилармон тадбиркорлик фаолиятининг қайси тури билан шуғулланиши, қандай маҳсулот ишлаб чиқариши, қандай хизмат кўрсатишини олдиндан белгилаб олиши лозим. Шу иш амалга ошгандан кейин тадбиркор маркетинг билан шуғулланади. У товарга талабни билиш мақсадида товарнинг потенциал истеъмолчилари, харидорлари, улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланувчи ташкилотлар билан алоқа қилади.

Музокаралар ишбилармон ва бўлажак харидорлар ўртасида шартнома тузилиши билан яқунланади. Тузилган шартнома тадбиркорликдаги таваккалчиликнинг олдини олиш имконини беради. Шу ишлар амалга ошмаса, тадбиркор фақат оғзаки ваъдалар асосида ишлаб чиқариш фаолиятини бошлайди. Барқарор бозор шароитида ривожланган мамлакатларда оғзаки келишувлар ишончли кафолат бўлиб, зарур ҳолларда шартнома, битим шаклида расмийлаштирилади. Бироқ мамлакатимизда бозор иқтисодиёти энди шаклланаётган даврда оғзаки битимларнинг кафолати паст ва таваккалчилик кучлидир.

Тадбиркорлик фаолиятининг кейинги босқичи ишлаб чиқариш омилларини сотиб олиш ёки ижарага олишдир.

Ўзбекистон Республикасида «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасига биноан тадбиркорликнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- якка тартибдаги тадбиркорлик;
- хусусий тадбиркорлик;
- жамоа тадбиркорлиги;
- аралаш тадбиркорлик.

Якка тартибдаги тадбиркорлик тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг энг оддий шакли бўлиб, уни ташкил қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 14 февралдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида хусусий тадбиркорлик тўғрисидаги Низом» билан белгиланади. Ушбу низомга мувофиқ якка тадбиркор ўз фаолиятини юридик шахс ташкил қилмай амалга ошириши мумкин. Якка тартибдаги тадбиркорлар одатда майда ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар.

Якка тартибдаги тадбиркорлик ўз навбатида икки турга бўлинади:

- шахсий тадбиркорлик;
- биргаликдаги тадбиркорлик.

Шахсий тадбиркорлик тушунчаси «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуннинг 15-моддасида қуйидагича баён этилади: «Шахсий тадбиркорлик якка тартибдаги тадбиркорларнинг ўзи томонидан мулк ҳуқуқида, шунингдек мулкка эгалик қилиш ва (ёки) ундан фойдаланишга йўл қўядиган ўзга мулкый ҳуқуқ туфайли ўзига тегишли мол-мулк негизида мустақил равишда амалга оширилади».

Ушбу қонуннинг 16-моддасига биноан биргаликдаги тадбиркорликка қуйидагилар киради:

- эр-хотиннинг умумий мол-мулки негизида амалга ошириладиган оилавий тадбиркорлик;
- деҳқон хўжалигининг умумий биргаликдаги мулки негизида амалга ошириладиган деҳқон хўжалиги;
- ўзларига умумий улуши мулк ҳуқуқида тегишли бўлган умумий мулк негизида якка тартибдаги тадбиркорликни амалга оширадиган ширкат хўжалиги.

Юридик шахс ташкил қилмай, ўз фаолиятини амалга оширадиган тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказилган жисмоний шахсга давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги гувоҳнома берилади ва у жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш реестрида қайд қилинади. Ушбу гувоҳнома банкда ҳисоб-китоб варағи очиш, солиқ органларидан рўйхатдан ўтиш, муҳр ва бошқа реквизитларни тайёрлаш учун асос ҳисобланади.

Ўзбекистан Республикасида «Хусусий тадбиркорлик тўғрисидаги Низом»да хусусий тадбиркорлик фаолиятига қуйидагича таъриф берилган:

Хусусий тадбиркорлик фуқаролар (алоҳида фуқаро) томонидан ўз таваккалчиликлари ва мулкий жавобгарликлари остида, шахсий даромад (фойда) олиш мақсадида амалдаги қонунчилик асосида амалга ошириладиган ташаббускор хўжалик фаолиятидир.

Хусусий тадбиркорликнинг яқка тартибда фаолият юритаётган тадбиркорликдан фарқи шундаки, бу ерда фаолият юритувчилар ўз фаолиятини ёлланма ишчи кучи ёрдамида олиб борадилар. Улар юридик шахс сифатида иш кўрадилар ва ўз корхоналарини давлат рўйхатидан ўтказишга мажбурдирлар.

Жамоа тадбиркорлиги бир гуруҳ фуқароларнинг ўзларига маъқул бўлган мулкчилик шаклларида жамоаларга бирлашиб, жамоа корхоналарини ташкил этишлари ва шу асосда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишларидир.

Жамоа тадбиркорлиги фаолияти фирмалар фаолиятида ўз ифодасини топади. Фирма муайян турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга ихтисослашган, бозордаги талаб ва таклифга қараб иш тутадиган, иқтисодий жиҳатдан эркин ва мустақил корхонадир.

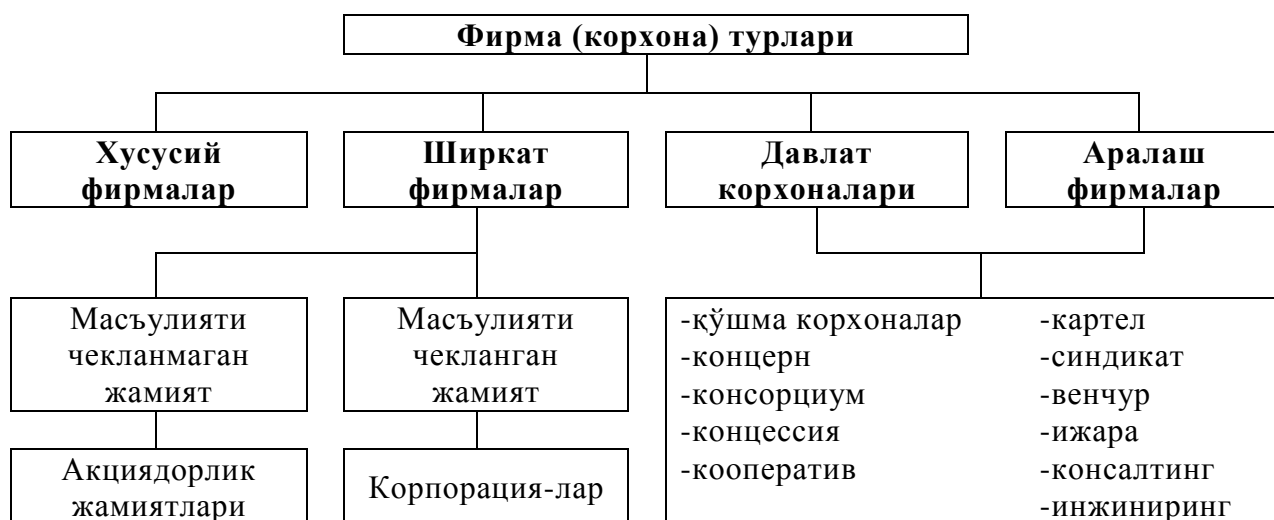
Хусусий фирма деганда айрим шахс ёки оилага тегишли, яқка хусусий мулкка асосланиб фаолият юритадиган корхона тушунилади.

Фирмаларнинг турлари жуда кўп, уларни чизмада қуйидагича тасвирлаш мумкин (2-расм).

Ширкат фирма бир неча соҳибнинг мулкни бирлаштириш ва тадбиркорликдан олинadиган фойдани баҳам кўришга асосланган шерикчилик корхонасидир.

Ширкат фирмаларининг икки тури мавжуд:

- масъулияти чекланмаган жамиятлар;
- масъулияти чекланган жамиятлар.

2-расм. Фирма (корхона) ларнинг турлари

Масъулияти чекланмаган жамиятлар икки ёки ундан кўпроқ кишиларнинг мулки асосида юзага келади. Шерикларнинг дастлабки мулки фирманинг устав капитали дейилади. Бу капиталга ҳар бир шерик ўз хиссасини қўшади. Улар устав фондига қанча

пул қўйса, шу ҳиссага биноан фойда олишади. Борди-ю фирма синса, шериклар зарарни ҳамжихатликда кўтаради, яъни бир шерик бошқасининг жавобгарлигини ҳам зиммасига олади.

Ширкат аъзолари ўртасида тузилган битим ширкатнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. Бу битим қуйидаги бандларни ўз ичига олади:

- ҳар бир ҳамкорнинг ваколати;
- битимнинг муддати;
- ҳар бир вакилнинг умумий ишга қўшган улуши;
- даромадлар ва юз бериши мумкин бўлган зарарларни ўзаро бўлиш йўл-йўриқлари;
- уюшма маблағларидан ҳар бир ҳамкорнинг олиши мумкин бўлган аниқ ва белгиланган пул ҳажми;
- уюшмада амалга ошириш зарур бўладиган молиявий ишлар тартиби;
- янги ҳамкорни қабул қилиш тартиби;
- ширкатни тарқатиб юбориш тартиби.

Ширкатга давлат, кооператив, жамоа ва бошқа ташкилотлар, шунингдек хорижий ташкилотлар ва фуқаролар ҳам қонун йўл қўйган ҳолларда аъзо бўлиши мумкин.

Масъулияти чекланган ширкат фирмаларнинг устав фонди фақат таъсисчилар маблағ (акция)лари ҳисобига барпо этилади. Жамият қатнашчилари қўшган улушлари доирасида жавобгар бўлади. Ширкат ўз фаолияти учун устав фонди микдорида жавобгар ҳисобланади.

Масъулияти чекланган ширкат фирмалар номига «лимитед» сўзи қўшилади, бу инглизча сўз бўлиб, «чекланган» маъносини билдиради.

Масъулияти чекланган фирманинг бир қатор турлари мавжуд. Уларнинг энг кенг тарқалган шакли акциядорлик жамиятлари ва корпорациялардир. Акциядорлик жамиятларини тузиш ва фаолиятини ташкил қилиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунда ифодаланган. Ушбу қонуннинг 2-моддасига мувофиқ:

Акциядорлик жамияти жисмоний шахслар капиталларининг бирлашуви бўлиб, у акциялар чиқариш йўли билан ташкил этилади.

Жамият жамланган капиталига қараб махсус қимматли қоғоз – акция чиқаради. Акцияни сотиб олганлар ҳиссадорларга айланади ва фойдадан ўз хиссаси – дивидендни олиб турадилар. Акциядорлик жамияти ўз мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли бутун мол-мулк билан жавобгар ҳисобланади. Акциядорлар жамияти мажбуриятлари бўйича жавобгар эмас ва унинг фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун фақат ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида жавобгар ҳисобланади.

Акциядорлик жамиятининг устав фонди акциядорлар сотиб олган акцияларнинг номинал қийматларидан ташкил топади. Жамият чиқарадиган барча акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим. Акция бўлинмас ҳисобланади.

Акциядорлик жамиятини таъсис этишда унинг жами акциялари таъсисчилар орасида тарқатилиши керак.

Акция фонд биржаларида муомалада бўлади, бир шахсдан бошқасига эркин ўтади ва акциялар учун унинг ҳиссаси тўғрисидаги ҳужжат ҳисобланади. Акциядорлик жамиятини:

- акциядорнинг умумий мажлиси;
- кузатув кенгаши;
- ижро органи бошқаради.

Акциядорларнинг умумий мажлиси олий бошқарув органи ҳисобланади. Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, у акциядорлик жамияти фаолияти билан боғлиқ барча масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга. Акциядорлик жамиятининг кузатув кенгаши жамият фаолиятида умумий раҳбарликни амалга

оширади. Акциядорлик жамиятининг жорий (кундалик) фаолиятига ягона ижро органи (директор) ёки коллегиял (маслаҳат) ижро органи (бошқарув, дирекция) раҳбарлик қилиши мумкин.

Акциядорлик шаклидаги тадбиркорликнинг қуйидаги афзалликлари бор:

- акциядорлик жамияти бизнеснинг кўпроқ демократик шаклидир. Унга хоҳлаган киши бевосита ёки обуна бўлиш йўли билан акцияни сотиб олиб, аъзо бўлиши ва мулк эгасига айланиши мумкин;

- вақтинча бекор турган сармоялар марказлашувига эришилади;

- нисбатан самарали соҳаларга капитал оқимини ташкил қилиш имконияти туғилади;

- давлат мулкани хусусийлаштириш имкониятлари кенгайди;

- молиявий барқарорликка эришилади;

- тадбиркорликда таваккалчилик хавфи камаяди (ҳиссадор ўз акцияси миқёсида зиён кўрса, корхона эгаси бутун мулкидан ажралади);

- бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарувчилар, товар етказиб берувчилар, харидорлар ва маҳаллий давлат органлари манфаатларининг ўзаро мувофиқлашувига эришилади.

Акциядорлик жамияти очик ва ёпиқ турда бўлиши мумкин.

Очик турдаги акциядорлик жамияти акциядорлари ўзларига тегишли акцияларни бошқа акциядорларнинг розилигисиз эркин тасарруф эта оладиган жамият. У чиқарадиган акцияларига очик обуна ўтказиш ва уларни эркин сотиш ҳуқуқига эга. Таъсисчиларнинг энг кам сони ҳам чекланмаган. Очик турдаги АЖ учун устав фондининг энг кичик миқдори АЖ рўйхатидан ўтказилган санада қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи суммасининг икки юз баробари миқдорига тенг бўлиши керак.

Ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти акциялари номланган (эгаси ёзилган) ва улар фақат АЖ таъсисчилари ўртасида тақсимланган жамиятдир. Унинг акциялари қимматли қоғозлар бозорида муомалада бўлиши жамият Низомига биноан ман этилган ёки чекланган бўлади. Ёпиқ турдаги АЖ учун устав фондининг энг кам миқдори – АЖ рўйхатдан ўтказилган санада қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи суммасининг камида юз баробари миқдорига тенг бўлиши керак.

Очик турдаги АЖни бошқа турдаги жамиятларга айлантириш мумкин эмас. Ёпиқ турдаги АЖ эса ўз акцияларига очик обуна ўтказиш ёки уларни фонд бозорида сотиш учун чиқариш йўли билан очик турдаги АЖга айланиши мумкин. Бошқа турдаги жамоа корхоналари ва ширкат хўжалиги ўз акцияларини чиқариш йўли билан иккала турдаги акциядорлик жамиятларга ҳам айлантирилиши мумкин.

Очик турдаги акциядорлик жамияти ҳар йили оммавий ахборот воситаларида:

- йиллик ҳисобот;

- бухгалтерлик баланси;

- фойдалар ва зарарлар счёти;

- жамият акциялари эмиссиялари проспекти;

- умумий мажлисни ўтказиш санаси ва жойини маълум қилиб туриши шарт.

Акциядорлик жамиятини ташкил этиш учун қуйидагилар зарур:

- жамиятни ташкил этиш ва биргаликда фаолият юритиш ҳамда бир ёки бир неча шахсга жамиятни ташкил этиш учун ваколат бериш тўғрисида шартнома тузиш;

- акцияларга обуна ўтказиш;

- таъсис конференциясини ўтказиш;

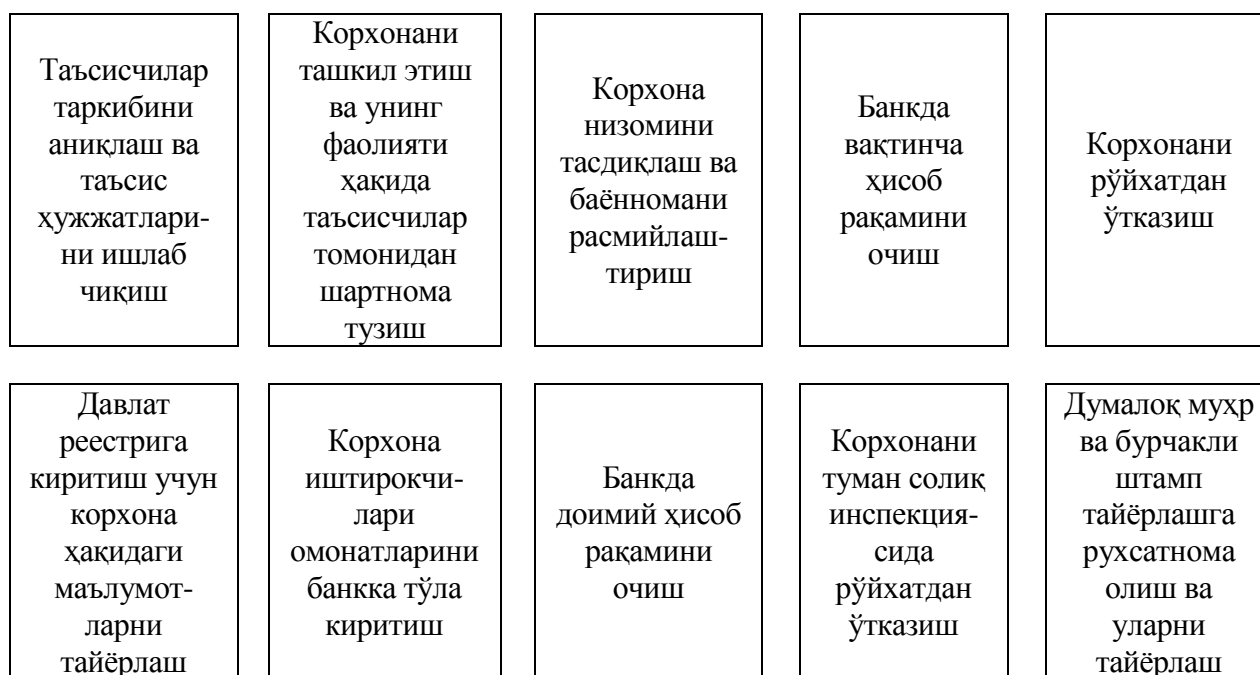
- жамият ва унинг акцияларини давлат рўйхатидан ўтказиш.

Жамиятни ташкил этишдаги харажатлар шартномага имзо чеккан шахсларга тақсимланади. Давлат мулкани хусусийлаштириш орқали қуйидаги усулларда АЖ ташкил этилиши мумкин:

- оддий йўл билан, яъни бунда фуқаролар ёпиқ ёки очик АЖ ларининг объектларини аукцион орқали ёки конкурс йўли билан сотиб олишади;
  - давлат корхонаси меҳнат жамоаси томонидан ёпиқ АЖ ни ташкил этади ва маълум юридик шахс томонидан корхона сотиб олинади;
  - давлат ёки ижара корхоналари очик АЖ ларига айлантирилади.
- Барча жамоа корхоналари учун қуйидаги умумий жиҳатлар мавжуд:
- низом капиталининг тегишли қисмлар ёки акцияларга мажбурий бўлиниши;
  - жамиятнинг ўз мажбуриятлари ва фақат ўзининг мулки бўйича чекланган жавобгарлиги;
  - акциядор (шерик)лар орасидаги ўзаро муносабатлар, даромад ва мулкни тақсимлаш, корхонани бошқариш бўйича муносабатлар уларнинг киритган улушлари миқдорига қараб тақсимланади;
  - жамият аъзолари унинг капиталига ўз улушларини киритишлари зарур, аммо ўз меҳнатлари билан унинг фаолиятида иштирок этишлари мажбурий эмас.
- Акциядорлик жамиятларини ташкил этиш жараёнлари «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш», «Ҳиссадорлик жамиятлари», «Корхоналар тўғрисида», «Қимматли қоғозлар бозори ва фонд биржалари» тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида бошқарилади.

3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш.

Кичик бизнес ва тадбиркорлик корхоналарини ташкил этиш бир неча босқичдан иборат. Ушбу босқичларнинг кетма-кетлиги 3.1-расмда акс эттирилган.

3.1-расм. Кичик бизнес ва тадбиркорлик корхоналарини ташкил этиш тартиби

Янги корхонани ташкил қилишда таъсисчилар таркиби белгиланиб, таъсис ҳужжатлари, яъни корхона Низоми, корхонани ташкил этиш ҳақидаги таъсисчилар шартномаси ва бошқа меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилади. Шу билан бир қаторда корхона раҳбари ва тафтиш комиссияси раисини тайинлаш ҳақида иштирокчилар мажлисининг 1-сонли баённомаси расмийлаштирилади.

Сўнгра банкда вақтинчалик ҳисоб рақами очилади. Бу ҳисоб рақамига корхона рўйхатдан ўтгандан кейин 30 кун ичида Низом капиталининг 50 фоизи келиб тушиши лозим. Кейин корхона таъсис этилган жойидаги маҳаллий ҳукумат идоралари томонидан давлат рўйхатидан ўтади.

Биржа, аудиторлик фирмалари ва чет эл сармоясига эга корхоналар эса Ўзбекистан Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтади. Корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш учун рўйхатдан ўтказувчи ваколатли органларга қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- корхонани рўйхатдан ўтказиш тўғрисида таъсисчиларнинг аризаси;
- нотариал идоралари томонидан тасдиқланган икки нусхадаги таъсис ҳужжатлари (корхона Низоми, корхонанинг таъсис шартномаси);
- корхона манзилини тасдиқловчи ҳужжат;
- давлат божини тўлаганлиги тўғрисида банкдан берилган ҳужжат;
- ҳокимиятнинг ваколатли органлари томонидан корхонанинг номланиши тўғрисида берилган гувоҳнома;
- муҳр ва тамғанинг уч нусхадаги намунаси.

Янги корхонани ташкил этишда қонун томонидан белгиланган тартибнинг бузилиши ёки унинг таъсис ҳужжатларининг қонун талабларига мос келмаслиги давлат рўйхатидан ўтказишни рад этилишига олиб келади.

Корхонани давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш сабаблари асосланмаган ёки корхонани рўйхатдан ўтказиш белгиланган муддатларда амалга оширилмаса, судга мурожаат этиш мумкин.

Корхона маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларига зарур ҳужжатларни илова қилиб, ариза топширган пайтдан бошлаб, 7 иш кунидан 30 иш кунигача бўлган муддатда давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Корхонанинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикаси ягона давлат реестрига киритиш учун 10 кун муддат ичида Давлат статистика қўмитасига хабар қилинади. Корхона давлат рўйхатидан ўтказилган кундан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади.

Давлат рўйхатидан ўтказилган корхонага: ҳокимиятнинг корхонани давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги қароридан кўчирма нусхаси, ҳокимият рўйхатидан ўтказилган ва тасдиқланган корхона Низоми ҳамда корхонанинг рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисидаги давлат ордери топширилади.

Давлат рўйхатидан ўтказилган ва тадбиркорлик фаолиятига рухсат этилгандан сўнг корхона раҳбарияти:

- думалоқ муҳр ва тамғага буюртма бериши;
- банкда ҳисобварағи очиши;
- солиқ инспекциясидан рўйхатдан ўтказиши;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш фондидан рўйхатдан ўтказиши;
- бандлик марказидан рўйхатдан ўтказиши керак.

Думалоқ муҳр ва тамғани тайёрлатишга буюртма беришдан олдин корхона раҳбари корхона жойлашган тумандаги ички ишлар бўлими, корхонанинг рўйхатдан ўтказилганлиги ҳақидаги ҳокимият қароридан кўчирма, ҳокимият тасдиқлаган икки нусхадаги муҳр ва тамға чизмаларини тақдим этиши керак.

Ички ишлар бўлими рухсатни алоҳида хат кўринишида беради. Чизмалар эса керакли ёзувлар билан маъқулланади ва муҳр билан тасдиқланади. Банкда ҳисоб рақами очиш учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- корхона раҳбарининг аризаси;
- ҳокимият тасдиқлаган таъсис ҳужжатлари;
- нотариус тасдиқлаган имзо намуналари;
- муҳр ва тамға билан тасдиқланган карточкалар;
- ҳокимиятнинг маҳаллий кенгаши корхонани давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги қароридан кўчирма ёки нотариус тасдиқлаган маълумотнома;

- солиқ органидан рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги маълумотнома.

Шундан сўнг банк муассасаси аризаچига ҳисоб рақами очади, унинг рақамини корхона Низомининг асл нусхасига ёзади ва бош ҳисобчининг имзоси қўйилиб, банкнинг гербли муҳри босилади.

Давлат рўйхатидан ўтгандан кейин барча тадбиркорлик субъектлари солиқ органига рўйхат (идентификация) рақами олиш учун давлат рўйхатидан ўтган вақтдан эътиборан 10 кун мобайнида муурожаат этишлари лозим.

Солиқ тўловчининг идентификация рақами солиқ тўловчилар ва юридик шахсларга солиқ органи томонидан хўжалик юритувчи субъектларни рўйхатдан ўтиш шаклини тўлдирган маълумотлар асосида берилади.

Давлат солиқ инспекциясида тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш бир марта амалга оширилади ва тадбиркорлик фаолиятини тўхташи муносабати билангина бекор қилинади.

Тадбиркорлик субъектлари ўз идентификация рақамини Ўзбекистан Республикаси Солиқ Кодексига мувофиқ қўлланиладиган барча ҳужжатларда кўрсатиши шарт.

Янги корхонани ташкил этишнинг якунловчи босқичида иштирокчилар ўз омонатларини тўлалигича киритадилар (рўйхатдан ўтгандан кейин бир йилдан кечикмаслик керак), банкда доимий ҳисоб рақамини очадилар, корхона туман солиқ инспекциясида рўйхатга олинади, ўзининг думалоқ муҳри ва бурчакли штампига эга бўлади. Шу вақтдан бошлаб, корхона мустақил юридик шахс сифатида фаолият юрита бошлайди.

Агар корхона акциядорлик жамияти сифатида шаклланаётган бўлса, унинг таъсисчилари акцияларни сотиб олиш учун унга обуна бўлиши лозим. Акцияларни сотиб олиш учун обуна очик бўлганда таъсисчилар келажакда акцияларга обуна бўлиш ҳақида хабарнома чиқаради. Хабарномада акциядорлик жамиятининг предмети, мақсади ва муддати, таъсис мажлисининг вақти, Низом жамғармасининг ҳажми, акцияларнинг миқдори ва тури, уларнинг қиймати, акцияларга ёзилиш муддати ва бошқа маълумотлар кўрсатилган бўлади.

Акцияга обуна бўлганлар таъсис мажлиси бўлган кунига қадар акциялар қийматининг 30 %ини киритиши лозим. Агар акциялар таъсисчилар ўртасида бўлинадиган бўлса, бадал миқдори 50 %дан кам бўлмаслиги лозим. Акциядор барча акцияларни акциядорлик жамияти рўйхатидан ўтказгандан сўнг бир йилдан кечиктирмасдан сотиб олиши лозим. Сўнгра таъсис мажлиси ўтказилади. У қуйидаги масалаларни ҳал этиши керак:

- акциядорлик жамиятини тузиш;
- акциядорлик жамияти низомини тасдиқлаш;
- акцияларга обуна тугагандан сўнг низом жамғармаси миқдорини аниқлаш;
- акциядорлик жамияти бошқарув органини сайлаш;
- жамиятнинг фаолият йўналишларини белгилаш ва бошқалар.

Таъсис мажлиси муваффақиятли ўтказилгандан кейин янги ташкил этилган акциядорлик жамияти рўйхатдан ўтказилади ва рўйхатдан ўтказилган жамият ўз фаолиятини юритишга киришади.

Корхонани бошқаришнинг мақсадга мувофиқ таркибини вужудга келтириш тадбиркор ҳал этиши керак бўлган муҳим вазифалардан биридир.

Корхонанинг бошқарув таркиби деганда, бошқарув мақсадларини амалга оширувчи ва вазифаларини бажарувчи, ўзаро боғланган турли бошқарув органлари ва бўғинларининг мажмуи тушунилади.

Бошқарув таркиби ишлаб чиқариш таркиби деб ҳам юритилади. Бунда бошқаришни ташкил этишнинг дастлабки ва белгиловчи омили ишлаб чиқариш жараёни ҳисобланади. У ўзаро боғланган асосий, ёрдамчи ҳамда хизмат кўрсатувчи жараёнлардан иборат бўлиб, бу жараёнлар бўлимлар ва ходимлар ўртасида меҳнат тақсимотини талаб этади. Шу мақсадда

ишлаб чиқариш бўлимлари ва уларга хос бошқарув аппарати тузилади. Бўлимлар йиғиндиси, уларнинг таркиби ва ўзаро алоқа шакллари корхоналарнинг ишлаб чиқариш таркибини ташкил этади.

Бошқарувнинг мақсади, вазифаси, объекти ва органлари унинг ташкилий таркибини белгилаб беради. Ташкилий таркибларни ҳосил қиладиган бошқарув органлари бошқарув бўғинлари ва бошқарув босқичлари шаклида бўлади.

Бошқарув бўғини бошқарувнинг айрим ёки қатор вазифаларини бажарувчи мустақил бўлимлардир. Бу бўлимлар ўртасидаги боғланиш ва алоқалар горизонтал характерга эга бўлади.

Бошқарув босқичи иерархиянинг муайян даражасида амал қиладиган бўғиндир. Масалан:

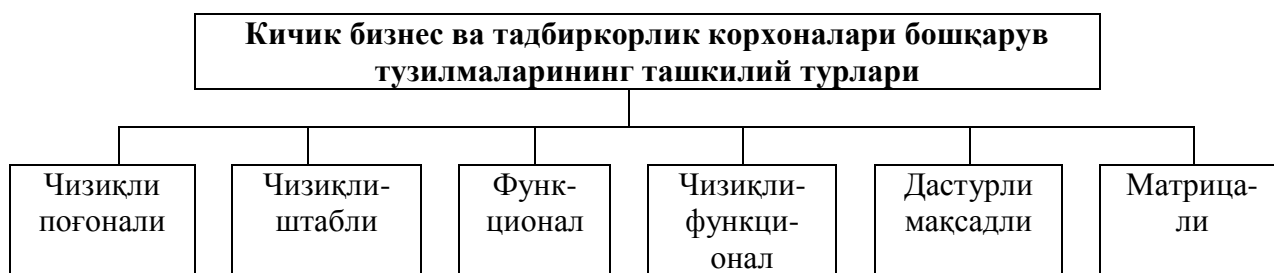
Вазирлик → бирлашма → корхона → цех → участка

Бошқарув босқичлари бир бошқарув бўғинининг иккинчисига, одатда, қуйи бўғиннинг юқори бўғинига изчиллик билан бўйсунганини кўрсатади. Бу вертикал бўйича бўлинишидир.

Барча бўғин ҳамда босқичларнинг таркиби, уларнинг ўзаро бўйсунуш тартиби, ҳар бир бошқарув органи ва бўғинининг ҳуқуқ ҳамда бурчлари, улар ўртасидаги муносабатлар **бошқарув тизимини** ташкил этади.

Бошқарув тизимини турли жабҳаларга бўлиш мумкин: бутун тармоқни бошқариш; ҳар бир тармоқ тасарруфидаги корхоналарни бошқариш; корхоналар ичидаги бўлимларни бошқариш ва ҳ.к.

Кичик бизнес ва тадбиркорлик корхоналари бошқаруви ташкилий тузилмаларининг қуйидаги турлари мавжуд (3.2-расм).

3..2-расм. Кичик бизнес ва тадбиркорлик корхоналари бошқарувининг ташкилий тузилмаси

Ҳар бир таркибда расмий ва норасмий алоқалар мавжуд. Расмий алоқалар, аввало, вертикал алоқалардир. Улар раҳбарлик ва бўйсунушнинг турига кўра, бир-биридан фарқ қилади.

Агар раҳбарлик тўлақонли бўлиб, қуйи орган қуйи фаолиятга доир барча масалаларга дахлдор бўлса, у ҳолда бу ҳилдаги алоқа **чизиқли расмий** алоқа деб аталади.

Агар раҳбарлик чекланган бўлиб, қуйи орган фаолиятига доир масалаларга дахлдор бўлса, у ҳолда бу ҳилдаги алоқа **функционал расмий** алоқа деб аталади.

Органлар ўртасида вертикал алоқадан ташқари горизонтал алоқалар ҳам мавжуд бўлиб, улар мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш ва ҳамкорлик қилиш тарзидаги алоқалардир.

Бошқарув таркибида расмий алоқалар асосий ўринни эгаллайди. Лекин норасмий алоқалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзан улар ташкилотнинг ишини йўлга қўйишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Норасмий алоқалар турлича бўлиши мумкин. Булар жумласига корхонадаги қариндошлик алоқалари, унда таркиб топган умумий манфаатлар, масалан, касблар, қизиқишлар, спорт билан шуғулланиш ёки дўстона муносабатлар киради.

Норасмий алоқаларга ҳам эътибор бериш керак. Чунки:

- норасмий алоқалар расмий таркибнинг барча бўғинлари билан боғланган бўлади;
- қатор муносабатлар ишдан ташқарида пайдо бўлади ва корхонанинг барча ишига таъсир кўрсатади;

- норасмий тизим кўпгина кўрсаткичлари бўйича корхона фаолиятининг самарали ташкил қилинишига имкон беради.

Аммо норасмий алоқаларнинг салбий жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Эҳтиёткорлик, сезгирлик йўқ бўлган жойда гуруҳбозлик, маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик ва шунга ўхшаш кўринишлар пайдо бўлиши мумкин.

Чизиқли (поғонали) тузилма. Чизиқли (поғонали) таркиб бошқарув таркибининг энг содда тури ҳисобланади. Бунда бошқарувнинг ҳамма вазифалари корхона раҳбари қўлида тўпланиб, барча қуйи раҳбарлар ва ишлаб чиқариш ячейкалари унга бўйсунди. Ҳар бир раҳбар ўзига ишониб топширилган бўлинма фаолиятини яккабошчилик асосида бошқаради ва зарур қарорларни мустақил равишда қабул қилади.

Бўйсунувчи ходимлар фақат бевосита раҳбарларининг фармойишларини бажарадилар. Юқори турувчи раҳбар ходимларга бевосита бошлиғини «четлаб» мурожаат қилмаслиги керак. Масалан, корхона директори цех бошлиғини четлаб мастерга буйруқ бермаслиги керак.

Чизиқли таркибнинг ўзига хос ижобий ва салбий томонлари бор.

Чизиқли таркибнинг ижобий томонлари:

- ўзаро зид, чалкаш топшириқлар берилиш ҳолларини камайтиради;
- яккабошчилик ва шахсий жавобгарлик мустаҳкамланади;
- бу таркиб оддий, пухта ва тежамлидир;
- босқичлар сони кам бўлади;
- бошқарилувчи объект ишига кам киши аралашади;
- вазифалар тез ҳал этилади;
- бутун тизим самарали ишлайди;
- ходимлар фақат ўз раҳбарига ҳисобот берадилар.

Чизиқли таркибнинг салбий томонлари:

- бундай таркиб оддий масалаларни ҳал этишга мўлжалланганлиги сабабли унинг борасида комплекс масалаларини ҳал этиш анча қийин кечади;
- бундай шароитда раҳбарлар кўпроқ тезкор ишлар билан банд бўлиб, стратегик муаммоларни эътибордан четда қолдирадилар;
- бундай бошқарув шароитида буйруқбозлик ва расмиятчиликнинг пайдо бўлиш хавфи кучли бўлади, бунга сабаб, таркибнинг ҳар бир бўғинида раҳбар ўз лавозими бўйича фармойиш бериш ҳуқуқига эга бўлишидир.

Бошқарувнинг чизиқли таркиби унча мураккаб бўлмаган ишлаб чиқариш шароитида ижрочиларнинг вазифалари оддий, буйруқ ва ахборотлар ҳажми кам бўлганда ўзини оқлаши мумкин. Ишлаб чиқариш тобора мураккаблашиб, иш кўламининг кенгайиб бориши бошқарув вазифаларини табақалаштиришни талаб этади, чизиқли таркибнинг ўрнига чизиқли-штабли таркибнинг вужудга келишини тақозо этади.

Чизиқли–штабли тузилма. Чизиқли-штабли тузилма ҳар бир чизиқли раҳбар қошида ихтисослашган хизматчилар, маслаҳатчилар кенгаши, яъни штаблар тузиш йўли билан ташкил этилади.

Штабларнинг вазифаси ҳар хил муаммоларни ўрганиш орқали раҳбарларга қарор қабул қилишда ёрдам беришдан иборат. Бундай штабларга эҳтиёжнинг пайдо бўлишига сабаб корхоналарда вазифаларнинг мураккаблигидир.

Чизиқли раҳбарлар корxonанинг бош мақсадига эришиш йўлидаги бирламчи вазифаларнинг бажарилишига масъул бўлсалар, штабдагилар эса бирламчи вазифаларга тобе иккиламчи вазифаларнинг бажарилишига жавобгардирлар. Улар маслаҳат бериш вазифасини бажарадилар. Чизиқли раҳбарларнинг асосий вазифаси таклиф этилган ижобий ва салбий маслаҳатлардан мақсадга мувофиқларини аниқлаш ва уни қабул қилишдан иборатдир.

Бу таркибнинг афзаллиги шундан иборатки, чизиқли раҳбарлар ўз диққатларини илмий тадқиқот ишларига эмас, балки, асосан, корxonанинг жорий фаолиятига қаратадилар. Камчилиги бошқарув тизимида ортиқча бўғинларнинг пайдо бўлиши, натижада бошқарув тезкорлигининг сусайиши, бошқарув харажатларининг ўсишига олиб келишидир.

Функционал тузилма. Функционал тузилма таркиби раҳбарлар ва таркиб бўғинларининг бошқарув фаолиятини ихтисослаштиришга қаратилган. Бунда ҳар бир бошқарув бўғинига муайян вазифалар бириктириб қўйилади.

Бошқарув аппаратини функционал ихтисослаштириш самарадорлигини анча оширади. Бошқарувнинг ҳамма вазифаларини бажариши лозим бўлган универсал раҳбарлар ўрнига ўз соҳасини пухта биладиган, ўз штатига эга бўлган, ўзига топширилган иш участкаси учун жавоб берадиган мутахассислар аппарати пайдо бўлади.

Функционал бўлинмалар бевосита барча қўйи таркиб бўлинмаларининг фаолиятини бошқаради. Функционал бошқариш у ёки бу вазифа ваколатига таалукли тор доирадаги масалалар бўйича қўйи босқичнинг орган ва бўлинмалари фаолиятига раҳбарликни таъминлайди. Масалан, корхонанинг режа бўлими цехларнинг режа бюрolarига раҳбарлик қилади.

Бунда ҳам функционал бўлимлар раҳбарларининг вертикал бўйича иерархияси ва бўйсунуши мавжуд. Аммо чизикли таркибдан фарқли ўлароқ, бундай бўйсунуш маъмурий эмас, балки соф услубий маслаҳатли бўйсунушдир. Масалан, корхона режа бўлимининг бошлиғи цех режа бюроси бошлиғига, ҳатто айнан шу вазифага доир масала бўйича ҳам буйруқ бериш ҳуқуқига эга эмас. Бирор маъмурий буйруқни корхона директори цех бошлиғига бериши мумкин, цех бошлиғи эса цех режа бюроси бошлиғига шундай буйруқ бера олади.

Функционал таркиб ҳам ижобий ва салбий томонларга эга.

Функционал таркибнинг ижобий томонлари:

- бу таркибда бошқарув фаолияти чуқур ихтисослашади. Бу эса бошқарув самарадорлигининг касб маҳорати даражасининг ўсишини таъминлайди. Масалан, маркетинг бўйича мутахассис шу соҳани бошқа юқори органлар раҳбарларидан яхши билади ва бу ишни юқори савияда бажаради;

- функционал соҳада мувофиқлаштириш ишини яхшилашга эришилади. Ходимлар бунга тез кўникма ҳосил қиладилар;

- моддий харажатларни камайтиради, бошқаришдаги такрорланишларга чек қўяди ва ҳоказо.

Функционал таркибнинг салбий томонлари: функционал органлар ўзига топширилган вазифаларни сифатли бажаришдан манфаатдор бўлиб, «бегона» вазифалар учун ҳам, бутун корхонанинг умумий фаолияти учун ҳам жавоб бермайди. Бунда ҳар бир раҳбар ўз вазифаси бўйича фармойиш бериш учун барча ҳуқуқларга эга. Бинобарин, бу нарса яккабошчилик тамойилларининг бузилиши, ижрочиларнинг масъулияти камайиб, интизомнинг бўшашига олиб келади. Чунки ҳар бир ижрочи бир бошлиққа эмас, айни вақтда, бир неча бошлиққа бўйсунди, кўпинча улардан бир-бирига зид кўрсатмалар олади.

Чизикли-функционал таркибда асосий бошқарув чизикли бошқарув ҳисобланади. Ҳамма бошқарув босқичлари ва участкаларни мустақил бошқаришда чизикли раҳбарлар тайинланади. Уларга ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятини яккабошчилик тамойилларига кўра бошқариш ҳуқуқи берилган бўлиб, улар олинган натижаларга тўлиқ жавоб берадилар.

Бошқарувнинг чизикли-функционал таркиб шароитида ишлайдиган раҳбарларга малакали ёрдам кўрсатиш учун функционал ва идоравий ташкилотлар ташкил этилади. Бу ташкилотларнинг вазифаси бошқарув қарорларини тайёрлаш ҳамда раҳбарларга малакали ёрдам беришдан иборат бўлади.

Мазкур таркибнинг камчиликлари:

- чизикли ва функционал ходимлар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўлади;

- тадбиркорга функционал ходимлар фаолиятини мувофиқлаштириш қийинроқ кечади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Тадбиркорликнинг келиб чиқиш тарихи ва моҳияти тўғрисида гапириб беринг.
2. Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши тўғрисида нималар дея

олазиз?

3. Кичик бизнесни ривожлантиришнинг қандай афзалликлари мавжуд?
4. Тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асосини таъминловчи қандай қонунларни биласиз? Изоҳланг.
5. Тадбиркорлик муҳитига қандай омиллар таъсир этади?
6. Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
7. Мулкчилик шаклларига кўра корхоналарнинг неча тури мавжуд?
8. Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш йўналишларини кўрсатиб беринг.
9. Давлатнинг кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш борасида қандай сиёсати амалга оширилади?
10. “Баркамол авлод йили” Давлат дастурида ёшларни кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятига йўналтиришга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида гапириб беринг.

Адабиётлар

1. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. – Т.: ТДИУ, 2010.
2. Самадов А.Н., Останақулова Г.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. -Т.: Молия-иқтисод, 2008.
3. Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, 2005.
4. Қосимова М.С., Ходиев Б.Ю., Самадов А.Н., Мухитдинова У.С. Кичик бизнесни бошқариш. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 2003.
- Анискин Ю.П. Организация и управление малым бизнесом: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2008.

2-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш.

Режа

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари
2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятида маркетинг режаси.
3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда банкларнинг роли.

Калит сўзлар: Инфратузилма, бозор инфратузилмаси, бизнес инкубатор, технопарк, суғурта компанияси, бозордаги мақсадли сегменти, реклама, маркетинг дастури, маркетинг режаси, бозор сегментацияси, талаб таклиф..

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари.

Республикамизда кичик тадбиркорлик субъектларининг самарали фаолият юритиши ва ривожланиб бориши кўп жиҳатдан улар учун яратилган шарт-шароитларга боғлиқ. Кичик тадбиркорлик ривожига қулай имконият яратувчи шарт-шароитлар орасида инфратузилма хизматини алоҳида ажратиш кўрсатиш лозим.

Кичик тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш кенгайиб бориши билан уларнинг техник таъмирлаш, моддий-техника таъминоти, маҳсулотларни сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш, коммуникация ва алоқа, маслаҳат ва ахборот каби бир қатор хизмат турларига талаби ортиб бораверади. Чунки кичик тадбиркорлик субъектларига юридик шахс мақомини бериш билангина иш битмайди. Уларнинг тўлақонли фаолиятини фақат мукамал ташкил этилган инфратузилма бўлинмалари орқалигина тасаввур этиш мумкин.

Инфратузилма иқтисодий тизимнинг бир қисмини ташкил этиб, у ишлаб чиқаришнинг бир маромда фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар яратади.

“Инфратузилма” сўзи лотин тилидан (infrastructure) таржима қилинганда “тузилмадан ташқарида” маъносини англатади. Иқтисодий нуқтаи назардан инфратузилма моҳиятига қўйидаги изоҳ кўпроқ мос келади: “инсон ҳаёти ва ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида фаолиятлар алмашинуви таъминловчи товар ва хизматлар яратишда ўзига хос меҳнат жараёнлари мажмуаси”.

Кейинги йилларда инфратузилма юқори суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Буни бир қатор омиллар билан изоҳлаш мумкин. Хусусан, ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари инфратузилмалар ривожидан олдинда бормоқда ва бу иқтисодиётнинг ривожланишига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда.

Инфратузилма жуда кенг қармовли тушунча бўлиб, бу, аввало, ишлаб чиқариш жараёнига ҳар томонлама хизмат кўрсатадиган хизмат тураларини яратиш билан боғлиқ. Инфратузилма бўлинмалари ривожланиб боришидан кичик тадбиркорлик субъектлари катта манфаат кўради, чунки бундай бўлинмалар уларни ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ ишлардан озод этиб, куч-ғайратини асосий фаолиятига қаратишга имкон яратади.

Инфратузилма томонидан яратиладиган шароитларни ўз навбатида қўйидагича туркумлаш мумкин:

- Бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатувчи – моддий техника таъминоти ва тайёр маҳсулотни сотиш, ахборотни йиғиш ва қайта ишлаш, бухгалтерия хизмати. Технологик, бошқарув масалалари бўйича маслаҳат хизмати ва бошқалар;
- Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш шарт-шароитлари – ишчи ва хизматчиларнинг соғлиғини, таълим олиши ва касбий тайёргарлиги, дам олишларини қўллаб-қувватлаш.

Шу пайтга қадар инфратузилмани ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмалар йиғиндисидан иборат деб қараб келинган. Бозор иқтисодиётига асосланган иқтисодий тизим

кириб келиши билан ишлаб чиқариш инфратузилмаси кўлами кенгайиб, “бозор инфратузилмаси” ва “институционал инфратузилма” сўзлари истеъмолга кириб бормоқда.

Бозор инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатувчи тармоқларни ўз ичига олади. Унинг таркибига юк транспорти, электр, газ ва сув таъминоти, омбор хўжалиги, алоқа, ахборот, моддий-техника таъминоти, маҳсулотни ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш, техник хизмат кўрсатиш, маркетинг ва реклама, ахборот-маслаҳат, аудиторлик, молия-кредит ва инвестицион каби хизмат турлари киради.

Ижтимоий инфратузилма ишлаб чиқариш жараёнида ишчи ва хизматчиларга нормал меҳнат фаолияти яратиш ва ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, шунингдек тадбиркорларнинг турли маиший хизмат турларига талабини қондириш учун хизмат қилади.

Институционал инфратузилма иқтисодиёт ривожланишининг оптимал макроиқтисодий нисбатларини қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи соҳалар фаолият турларини ўз ичига олади. Унга иқтисодиётни тартибга солиб турувчи давлат ва нодавлат бошқарув органлари ва бошқалар киради.

Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларини тартибга солиб ва қўллаб-қувватловчи бозор инфратузилмаларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Буни юқори даражада ривожланган мамлакатлар тажрибаси ҳам тасдиқлайди. Масалан, АҚШда 1953 йили Кичик ва ўрта бизнес ишлари бўйича маъмурият (КБМ) ташкил этилган бўлиб, унинг зиммасига кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича барча вазифалар (молиявий ёрдам, техник ва маслаҳат хизмати, давлат буюртмаларини олишга кўмаклашиш ва бошқалар) юклатилган.

КБМ таркиби уч босқичдан – АҚШ пойтахтидаги штаб-квартира, 10 та ҳудудий бошқарма ва 100 дан ортиқ маҳаллий бўлинмадан иборат. Улар бутун мамлакат бўйлаб кенг тарқалган тармоққа эга бўлиб, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, коллежлар, университетлар, корхона ва жамоат ташкилотлари билан яқин алоқада фаолият юритади. АҚШда кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш билан бошқа идоралар, хусусан, Ички ишлар вазирлиги, Уй-жой қурилиши ва шаҳарлар ривожланиши вазирлиги, миллий илм фонди, Фермерлик бўйича маъмурият, кичик бизнесни ривожлантириш марказ ва институтлари, савдо-саноат палатаси каби 2700 дан ортиқ федерал идора шуғулланади.

Кейинги йилларда республикамизда бозорда инфратузилмаларини фаол шакллантириш жараёни бошланди. Бу жараённинг натижалари сифатида кичик тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи брокерлик идоралари, кичик улгуржи ва чакана савдо тузилмалари, лизинг, консалтинг компаниялари, ахборот-маслаҳат марказлари, инжиниринг, аудиторлик фирмалари, суғурта компаниялари, транспорт-экспедиция корхоналари, ахборот-реклама бюrolари ва бошқа турли хил инфратузилмалар тизими фаолият юритади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишида унга хизмат кўрсатувчи инфратузилма муассасаларининг ташкил этилиши ва хизмат сифати даражасининг яхшиланиб бориши сезиларли таъсир кўрсатмоқда (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

**Ўзбекистонда тадбиркорлик субъектларига
хизмат кўрсатувчи мавжуд инфратузилма объектлари
(2014 йил 1 январь ҳолатига, бирликда)**

Инфратузилма объекти номи	Сони
Тижорат банклари филиаллари	1042
Минибанклар	2318
Ахборот-маслаҳат марказлари	262
Консалтинг марказлари	327
Аудитор фирмалари	113
Ўқув марказлари	917
Баҳолаш компаниялари	138

Товар хомашё биржасининг савдо майдончалари	204
Микрокредит ташкилотлари	32
Кредит уюшмалари	103
Бизнес-инкубаторлар	34
Суғурта ташкилотлари	32
Брокерлик идоралари	1424

Жадвалдан кўринадики, бугунги кунда мамлакатимиз кичик бизнес соҳасига ўндан ортиқ турдаги 8 мингга яқин инфратузилма муассасалари хизмат кўрсатиб, фаолият учун зарур шарт-шароитларни яратиб бермоқда.

Бизнес-мактаб – тадбиркорлар, кичик корхоналарнинг раҳбарлари, кичик корхоналар учун мутахассислар, ишсизлар, ўз ишини очмоқчи бўлган бошқа фуқаролар, кичик тадбиркорликнинг ривожланиши учун масъул хизматчиларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни амалга оширувчи тузилма.

Ўқув-амалий марказлари – кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва бозор иқтисодиёти учун кадрлар тайёрлашнинг кенг миқёсли дастурини амалга оширувчи тузилма.

Бизнес-инкубаторлар – махсус танлаб олинган кичик корхоналарни ўз майдонларига жойлаштирувчи ва уларга маслаҳат, ўқитиш ва офис хизматларини кўрсатувчи тузилмалар.

Ижтимоий-амалий марказ – иш билан банд бўлмаган аҳоли ва ишсизлар ўртасида кичик тадбиркорликни ривожлантириш орқали янги иш ўринларини яратиш билан шуғулланувчи, одатда бандлик марказлари қошида ташкил этилувчи тузилма.

Технопарк – ўз ҳудудида кичик инновацион корхоналарни яратиш ва ривожлантириш орқали илмий салоҳиятдан фойдаланиш ва ишлаб чиқилган технологияларни тижоратлаштириш мақсадида ташкил этилувчи тузилма.

Бизнес-марказ – тадбиркор ва ишбилармонларга сервис хизматлари кўрсатувчи тузилма.

Консалтинг – ишлаб чиқаришга иш юзасидан хизмат кўрсатиш соҳасида ихтисослашган фирмаларнинг ўз миқозларига маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техникавий лойиҳаларни экспертиза қилиш билан боғлиқ иқтисодий фаолият.

Аудиторлик компанияси – турли йўналишдаги фирмаларнинг бозор ва бизнес соҳасидаги имкониятларини аниқлаб берувчи молия-хўжалик фаолиятини ялпи тафтиши билан шуғулланувчи муассаса.

Суғурта компанияси – суғурталовчи ролида майдонга тушувчи, яъни суғурта ҳодисаси рўй берган чоғда суғурталанган шахснинг зарарларини қоплаш мажбуриятини ўзига олувчи ташкилот.

Бунинг натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг мамлакатимизда янги иш ўринларини ташкил этиш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишнинг муҳим омили сифатидаги натижалари салмоқли бўлиб бормоқда.

2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятида маркетинг режаси.

Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида қарор қабул қилиш ва уни ишлаб чиқишда кичик бизнес ва тадбиркорликнинг самарали воситаси ҳамда асоси бўлиб маркетинг ҳисобланади ҳамда кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини бошқариш тизимида, уни ташкил этишда, режалаштириш ва назорат қилишда муҳим аҳамият касб этади. «Ай-си-ай» концерни бошқаруви раиси Джон Харви Джонс кичик бизнес ва тадбиркорликда маркетингни ўрнини тавсифлаб шундай дейди, яъни «Маркетинг кичик бизнес ва тадбиркорликнинг таянч омилидир. Бу нафақат ёқилғи, балки кема командасидир»⁷.

⁷ Багиев Г.Л. и др. Маркетинг. Маркетинг. Учебник. – СПб.: Питер, 2008, с. 83.

Маркетинг элементларининг пайдо XVII асрнинг ўрталарига бориб тақалади. Бу давргача товарларни натурал айирбошланишнинг турли шакллари пайдо бўлади, кейинчалик маркетинг фаолиятининг биринчи элементлари, яъни реклама, нарх, сотиш кабиларнинг ривожланиши кузатилди.

Маркетинг тушунчаси бозор соҳасини ҳар қандай фаолияти билан боғлиқдир, шу боис маркетинг сўзини таржимаси ва келиб чиқиши келтирилади (инг. Маркет – бозор, инг – фаол, фаолият, ҳаракат маъносини англатади).

Маркетинг нафақат фалсафа, фикрлаш тарзи ва иқтисодий тафаккур йўналиши, аммо айрим фирма, компания, тармоқ ва бутун иқтисодиёт бўйича амалиёт фаолияти ҳамдир.

Талаб билан таклифнинг ўзаро таъсири алоҳида шахслар ёки гуруҳнинг хоҳиш-эҳтиёжларини ўзлуксиз қондириш жараёни ҳисобланади. Бу жараён ўз навбатида шундай ижтимоий-иқтисодий категорияларнинг ўзаро таъсирига асосланади, яъни уларга муҳтожлик, эҳтиёж (хоҳиш), талаб, харид қилиш (айирбошлаш, битим) ва аниқ товар ва хизматларнинг истеъмоли (ишлатилиши) киради.

Бу тушунчалар маркетинг тушунчаси, моҳиятини аниқлашга имкон беради.

Қуйида маркетингнинг асосий категориялари берилган (4.1.1-расм).

Муҳтожлик кишининг бирор-бир нарса етишмаслигини ҳис этишидир.

Эҳтиёж индивид шахснинг маданий даражасига асосан махсус шаклга муҳтожликдир.

Талаб харид қувватига эга эҳтиёж.

2.2.-расм. Маркетингнинг асосий категориялари

Талаб – мавжуд, потенциал ҳамда хоҳиш талабга бўлинади.

Товар – эҳтиёж ёки муҳтожликни қондира оладиган ҳамда бозорга эътиборни тортиш, сотиб олиш, ишлатиш ёки истеъмол қилиш мақсадида таклиф этилган барча нарсалардир.

Маркетингнинг моҳияти истеъмолчилар талабига мос товарни ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳамда унга талаб, ишлаб чиқариш имкониятларини мўлжаллашдан иборат. Бунда фаол маркетингдан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Бу хусусда мамлакатимиз Президенти И. Каримов таъкидлаганидек “...Кейинги вақтда жаҳон бозорида нархи кескин тушиб кетган хомашё ресурсларини экспорт қилиш амалиётида имкон қадар тезроқ қутилиш, тайёр рақобатбардош маҳсулотлар экспортини фаол ошириш ва бу маҳсулотлар етказиб бериладиган мамлакатлар географиясини янада кенгайтиришимиз керак. Бу борада янги бозорлар, янги транспорт йўлақларини топиш, бир сўз билан айтганда, фаол маркетингга асосланган ташқи иқтисодий сиёсат юритиш зарур”⁸.

Маркетинг фалсафий маънода фикрлаш тарзини мужассамлаштиради. Умуман, маркетингга қуйидагича таъриф беришимиз мумкин: маркетинг эҳтиёж ва муҳтожликни айрибошлаш орқали қондиришга қаратилган инсон фаолияти туридир. Маркетинг вужудга келишининг асосий сабабларидан бири ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бориши, янги

⁸ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: Ўзбекистон, 2010.- 64 б.

тармоқларнинг вужудга келиши, товар турларининг кўпайиши ва тадбиркорлар ўртасида маҳсулотни сотиш муаммосининг вужудга келишидир.

Маркетинг асосида бозорни ҳар томонлама ўрганиш йўналишларининг асосийларидан қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш зарур:

- талабни ўрганиш;
- бозор таркибини аниқлаш;
- товарни ўрганиш;
- рақобат шароитларини тадқиқ қилиш;
- сотиш шакли ва услубларини таҳлил этиш.

Маркетинг қуйидагиларни ўргатади:

- бозорни ўрганиш;
- уни тақсимлаш;
- товарларни жойлаштириш;
- маркетинг сиёсатини олиб бориш;
- товар сиёсати;
- нарх сиёсати;
- тақсимот сиёсати;
- силжитиш (йўналтириш) сиёсати;
- юксалиш, қўшимча хизматларни (Plus) - (бунга марка, сотишдан кейинги хизмат, кафолат ва техник ёрдам, етказиб бериш, ассортимент, шахсий истеъмол ва бошқаларни киритиш мумкин).

Маркетинг корхоналарнинг бозорда ишлаш услуби, бозор методологияси бўлиб, истеъмолчилар ва уларнинг талаб истакларини ўрганиш, уларга мос товарлар яратиш, нарх белгилаш, товарларни етказиб бериш, тақдим этиш, сотиш, хизмат кўрсатишни уюштириш усуллари, воситалари, тартиб-қоидалари мажмуи ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси биринчи асосий мақсадга талаб билан тақлифни ўзаро мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

Маркетинг тамойиллари маркетинг асоси ва унинг моҳиятини очиб берувчи ҳолат, талабдир. Маркетингни моҳияти – товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш албатта истеъмолчига, талаб ишлаб чиқариш имкониятларини доимо бозор талабига мўлжаллашдан иборат. Маркетинг моҳиятидан қуйидаги асосий тамойиллар келиб чиқади. Маркетингнинг асосий тамойиллари:

- бозорни билиш;
- унга мослашиш;
- бозорга таъсир ўтказиш.

Хулоса қилиб айтганда, маркетингнинг моҳияти ва мақсадларидан қуйидагича асосий тамойиллар келиб чиқади:

- истеъмолчиларга йўналтирилган тамойил, яъни истеъмолчи шохдир;
  - истиқболга йўналтирилган тамойил, яъни субъект фаолияти истиқболга йўналтирилган бўлиши зарур;
- пировард кўрсаткичга эришишга йўналтирилган тамойил, яъни бозор ҳиссаси, фойда ошиши ва ҳоказолар.

Маркетинг концепциясининг мазмуни унинг вазифаларини амалга ошириш орқали ҳал этилади. Маркетинг вазифалари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маркетинг тадқиқотлари;
- маҳсулот ассортименти ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш;
- сотиш ва тақсимот вазифаси;
- товарни силжитиш;
- нархни ташкил этиш вазифаси;
- маркетинг-менежмент вазифаси.

Маркетинг вазифалари фирманинг бошқа вазифалари, яъни ишлаб чиқариш, кадрлар, моддий техника таъминоти, молиявий, бухгалтерия ҳисоби функциялари билан бирга амалга оширилади.

Маркетингнинг вазифалари хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқа вазифаларидан фарқи шундан иборатки, маркетинг вазифалари хўжалик юритувчи субъектлар, унинг истеъмолчилари, mijozлари ўртасида айирбошлаш жараёнини амалга ошириш ва ташкил этишга қаратилган. Шунинг учун ҳам маркетинг вазифалари доимо ўзгариб борадиган эҳтиёж ҳамда талабнинг шаклланиши, яратилиши ва ривожланишига таъсир этади.

3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда банкларнинг роли.

Мамлакатмизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантиришга қаратилган бир қатор фармонлар ва қарорлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон республикаси Президентининг 2011 йил 11 мартдаги ПҚ – 1501 сонли “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кредитлаш ҳажмларини ошириш бўйича қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”⁹ ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2011 йил 19 мартдаги 79-сонли “Тижорат банкларининг кичик тадбиркорликни ривожлантиришда қатнишишни рағбатлантиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”¹⁰ ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 4 майдаги ПФ-4192-сонли “Тадбиркорлик субъектларини текширишларни янада қисқартириш ва улар фаолиятини назорат қилишни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”¹¹ ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 24 августдаги ПФ-4354-сонли “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун кулаш ишбилармонлик муҳитини шакллантиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” ги ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йилнинг 4 мартда “2015 – 2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора – тадбирлари тўғрисида”¹² ги ПФ – 4707 сонли Фармони қабул қилинди.

Хозирги вақтда республикада микромолиялаштиришни ривожлантириш учун зарур норматив – ҳуқуқий база яратилган. Жумладан, «Микромолиялаш тўғрисида»¹³ ги, «Кредит уюшмалари тўғрисида»¹⁴ ги, «Микрокредит ташкилотлари тўғрисида»¹⁵ ги, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг «Микромолиявий хизматлар бозорини янада ривожлантириш чора – тадбирлари тўғрисида»¹⁶ ги, 2007 йил 19 февралдаги 37-сонли Қарори қабул қилинди.

---

⁹ Ўзбекистон республикаси Президентининг 2011 йил 11 мартдаги ПҚ – 1501 сонли “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кредитлаш ҳажмларини ошириш бўйича қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” ги Қарори

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2011 йил 19 мартдаги 79-сонли “Тижорат банкларининг кичик тадбиркорликни ривожлантиришда қатнишишни рағбатлантиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” ги Қарори

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 4 майдаги ПФ-4192-сонли “Тадбиркорлик субъектларини текширишларни янада қисқартириш ва улар фаолиятини назорат қилишни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”¹¹ ги Фармони

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йилнинг 4 мартдаги “2015 – 2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора – тадбирлари тўғрисида”¹² ги ПФ – 4707 сонли Фармони

¹³ Ўзбекистон Республикасининг “Микромолиялаш тўғрисида” ги қонуни 2006 йил 15 сентябрь

¹⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Кредит уюшмалари тўғрисида” ги қонуни 2002 йил 4 апрель

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг “Микрокредит ташкилотлари тўғрисида” ги қонуни 2006 йил 20 сентябрь

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг «Микромолиявий хизматлар бозорини янада ривожлантириш чора – тадбирлари тўғрисида» ги Қарори

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438 - сонли “2011-2015 йилларда Республика молия банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”¹⁷ ги қарори асосида қуйидаги чора тадбирлар амалга оширилиши режалаштирилган:

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш ҳажмини 2011-2015 йилларда 2,7 бараварга ошириш;

- халқаро молия муассасалари ва хорижий мамлакатлар ҳукуматлари томонидан ажратиладиган грантлар ва кредит линиялари миқдорини ошириш;

- тижорат банкларида имтиёзли кредитлаш жамғармаларини ташкил этиш, жамғарма маблағларини узоқ ҳамда бориш қийин бўлган жойларда, шунингдек аҳоли зич яшовчи ҳудудларда фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларини кредитлаш учун сафарбар этиш;

- истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналарни кредитлаш ҳажмини ошириб бориш;

- мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ҳарид қилиш учун аҳолига истеъмол кредитлари беришни янада ошириш ва хоказолар.

- 2011 йилда тижорат банклари томонидан иқтисодиётнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга ажратиладиган кредитлар ҳажмини камида 1,3 баробарга кўпайтириш белгиланди.

Мамлакатимиз Президенти томонидан 2011 йил "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили" деб эълон қилиниши муносабати билан банк фаолиятининг субъектлари “Банклар - тадбиркорларнинг ҳамкори ва ишончли таянчи” шиори остида фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда микромолия хизматларини қуйидаги молия институтлари амалга оширмоқда:

- тижорат банклари;
- кредит уюшмалари;
- микрокредит ташкилотлари;
- ломбардлар.

Республикада ҳалқ-хўжалигини кредитлашнинг энг муҳим манбаларидан бири хусусийлаштиришдан тушадиган маблағлардир. Ўзбекистон хусусийлаштиришдан тушган барча маблағларни давлат бюджетига эмас балки хусусийлаштирилган корхоналарни қўллаб-қувватлашга ҳамда бозор инфратузилмасини ривожлантиришга йуналтирилган дунёдаги камдан-кам давлатлардан бири ҳисобланади.

Микромолиялаштиришни ривожлантиришни зарурлигига сабаб қуйидагилар булиб ҳисобланади:

Микромолиялаштириш, айниқса, қишлоқ ҳудудларда кам таъминланган аҳолини тадбиркорликка жалб этишнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Кам таъминланган, иқтисодий ночор қишлоқ аҳолисига қорамол сотиб олиш ва шахсий томорқа хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун микрокредитлар ажратиш орқали тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ва турмуш даражасини яхшиланишига замин яратади.

Қишлоқ хўжалигидаги ислохотлар давомида вужудга келадиган кичик кредитларга бўлган талабни микромолиялаштириш сегменти қондириш имкониятига эгадир. Янги фермерлар бундай кредитларга ўзларининг хўжаликларини ривожлантириш, техникалар, уруғ ва ўғитлар сотиб олиш учун муҳтожлик сезадилар. Анъанавий молия институтлари бундай кичик амалиётларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларнинг юқорилиги ва

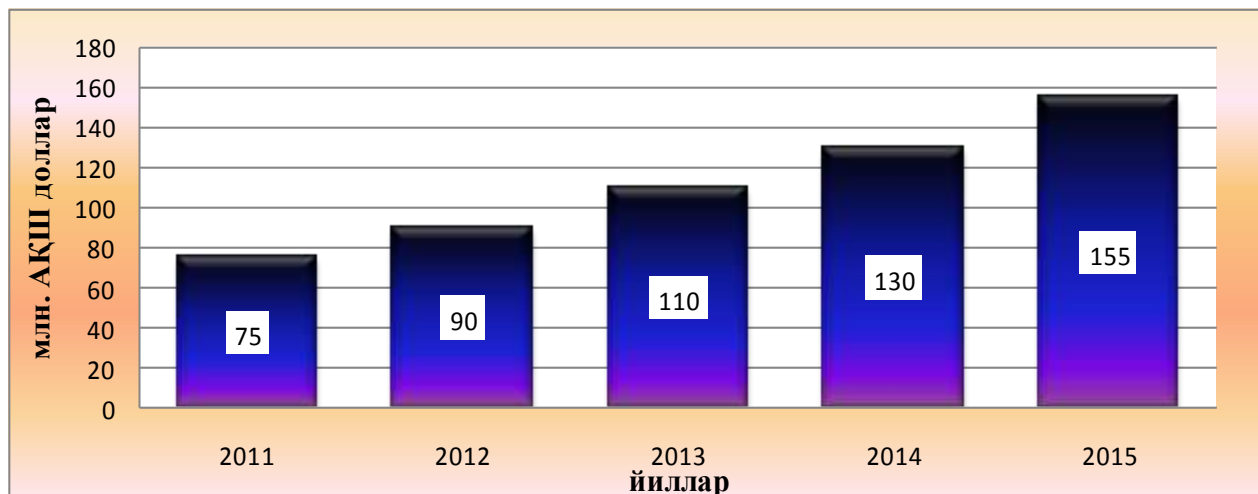
---

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438 - сонли “2011-2015 йилларда Республика молия банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”¹⁷ ги Қарори

қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш таваккалчилигининг катталиги сабабли бу турдаги кредитлар билан шуғулланишига нокулайликлар туғдиради.

3.1-расм

2011-2015 йилларда халқаро молия институтлари ва хорижий мамлакатлар ҳукуматлари томонидан ажратиладиган грантлар ва кредитлар миқдори

Манба : Банк маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

Микромолиялаштириш бандликнинг янги ўзига хос муаммоларини ҳал этишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Микромолиялаштириш ёрдамида мустақил бандликни таъминлаш учун имконият яратиш мумкин.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусийтадбиркорликни ривожлантиришда хорижий инвестициялар кенг жалб этилмоқда(3-диаграмма). Халқаро молия институтлари ва хорижий мамлакатлар ҳукуматлари томонидан ажратиладиган грантлар ва кредит линиялари миқдори 2011 йилда 75 миллион АҚШ долларини, 2015 йилга бориб эса 155 миллион АҚШ долларини ташкил этиши мўлжалланган.

Албатта, мамлакатимизда иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизациялаш, янги иш ўринларини яратиш мақсадида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига янада янги замонавий банк хизматлари кўрсатиш такомиллаштирилиб борилиши талаб этилади.

Мамлакат иқтисодиётининг юқори суръатларда ўсиши барча мавжуд имкониятларнинг сафарбар қилинаётганлиги ҳамда ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясининг изчил давом эттирилаётганлиги ҳисобига таъминланмоқда. Хусусан:

– хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, бизнес юритиш, маҳаллий ва хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш учун зарур шароит ва қулай муҳит яратиш борасида аниқ чора-тадбирларнинг амалга оширилиши;

– саноатни ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, юқори технологияли ва замонавий ишлаб чиқариш объектларини ишга тушириш, ушбу соҳада кенг камровли инвестицион дастурларнинг изчиллик билан амалга оширилиши;

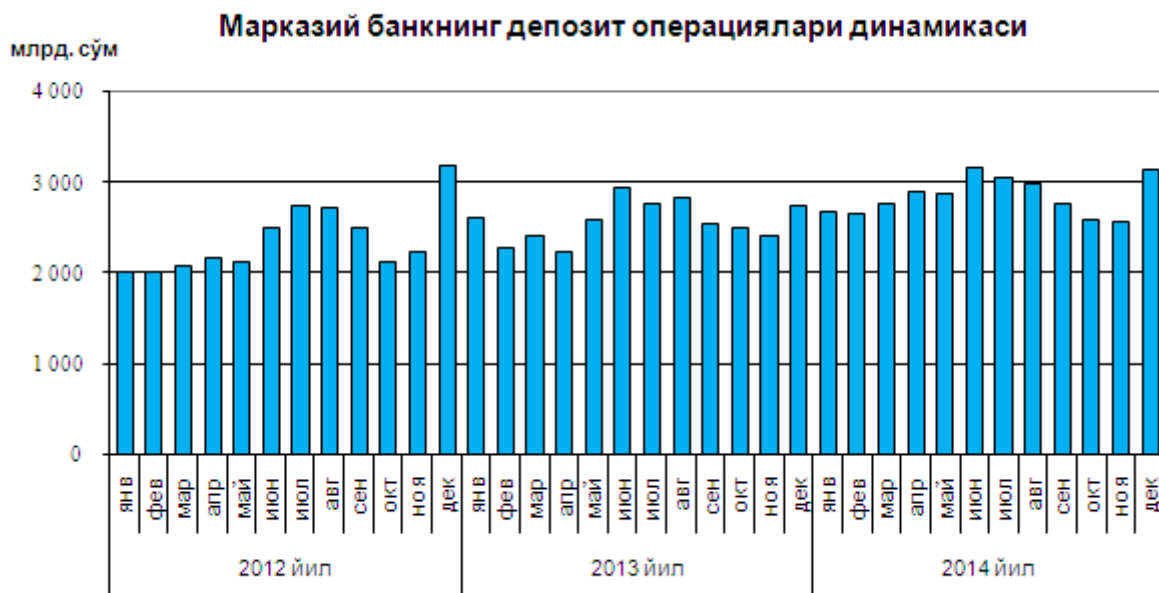
– истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмини тубдан ошириш, бунда саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш кўламининг янада кенгайтирилиши;

– банкларнинг капиталлашуви, ликвидлиги ва ресурс базасини янада мустаҳкамлаш ҳамда уларнинг инвестицион фаоллигини янада оширишга қаратилган изчил ва аниқ мақсадли чора-тадбирларнинг амалга оширилиши;

– ижтимоий соҳани ривожлантириш, аҳоли бандлиги ва реал даромадларининг ошишини таъминлашга қаратилган

чора-тадбирларнинг амалга оширилиши иқтисодиётнинг юқори суръатларда ўсишига замин яратмоқда.

3.2-расм

2014 йилда мамлакат иқтисодиётининг барча тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш ҳажмларининг юқори суръатларда ўсиши кузатилди.

Марказий банк томонидан пул бозорида операцияларни амалга оширишда асосий эътибор муомаладаги пул массасини самарали бошқариш, банк тизими ликвидлигини тартибга солиш ва фоиз ставкалари барқарорлигини таъминлашга қаратилди.

Хусусан, 2014 йил давомида пул бозорида банк тизими соф ташқи активларининг кўпайиши ҳисобига шаклланган кўшимча ликвидликни Марказий банкнинг махсус депозитларига жалб қилиш (стерилизация) операциялари амалга ошириб борилди.

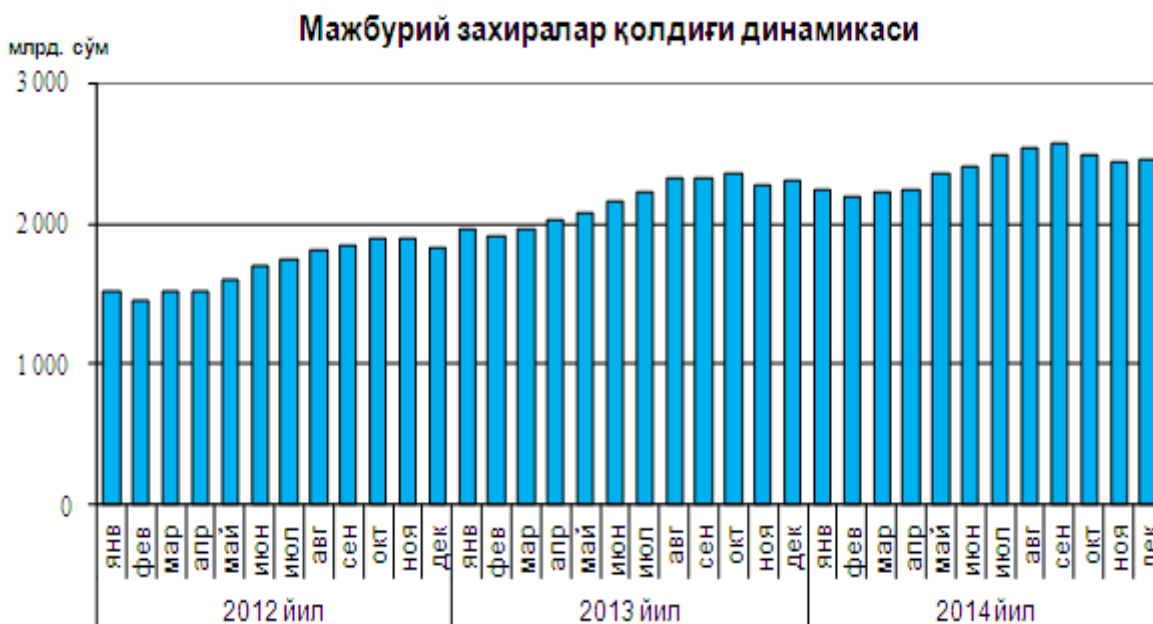
Натижада 2014 йилда амалга оширилган депозит операцияларнинг ўртача ҳажми 2013 йилга нисбатан 1,1 баробарга ошди (4-диаграмма).

2014 йил давомида мажбурий резерв талаблари инструментида тижорат банкларининг кредит ресурслари миқдорида тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш орқали иқтисодиётдаги пул таклифини тартибга солишнинг муҳим воситаси сифатида қўллаш давом эттирилди.

Бунда мажбурий резерв меъёрлари инфляция ва пул массасининг белгиланган мақсадли параметрларидан келиб чиқиб ҳамда тижорат банкларида узоқ муддатли ресурс базасини янада кенгайтириш мақсадида муддати 1 йилгача бўлган депозитлар учун 15 фоиз, муддати 1 йилдан 3 йилгача бўлган депозитлар учун 12 фоиз, муддати 3 йилдан ортиқ бўлган депозитлар учун 10,5 фоиз миқдорида ўзгартирилмасдан қолдирилди.

Натижада 2014 йил охирига келиб, банк тизими ресурс базасининг кенгайтириши ва унинг таркибида узоқ муддатли депозитлар улушининг ортиб боришига мутаносиб равишда тижорат банкларининг Марказий банкдаги мажбурий резервлари ҳажми йил бошига нисбатан 155 млрд. сўмга кўпайди (3.3.-расм).

3.3.-расм

2014 йилда Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси инструментида ҳам пул бозоридаги фоиз ставкаларини бошқаришда ҳамда иқтисодий ўсиш жараёнларини рағбатлантириш мақсадида кенг фойдаланилди.

Бунда инфляция даражаси, пул массаси ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларнинг мақсадли параметрларидан келиб чиқиб, Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси 2014 йилнинг

1 январидан йиллик 12 фоиздан 10 фоизга туширилди ва йил давомида ўзгартирилмаган ҳолда сақлаб турилди.

Қайта молиялаш ставкасининг 2 фоиз бандга пасайтирилиши пул бозорида фоиз ставкаларининг пасайишига, реал сектор корхоналарининг инвестицион имкониятларини оширишга ҳамда иқтисодиётни кредитлаш ҳажмини янада кенгайтиришга хизмат қилди.

Умуман олганда, пул-кредит соҳасида амалга оширилган ушбу тадбирлар пул массасининг прогноз кўрсаткичларидан паст бўлишини таъминлаш ва инфляция даражасига монетар омиллар таъсирининг олдини олиш имконини берди.

2014 йилда республика банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилги иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор вазифаларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги дастурий маърузаси, 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли Қарори билан тасдиқланган «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари бўйича комплекс чора-тадбирлар» Дастури ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг республика молия-банк тизимини ривожлантиришга оид бошқа қарорларида белгиланган вазифалардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилди.

Бунда асосий эътибор:

– тижорат банкларининг капиталлашув ва ресурс базасини янада ошириш, мазкур соҳага хусусий капитални кенг жалб этиш, активлар сифатини яхшилаш ҳамда банкларнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини янада мустаҳкамлаш;

– республика тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва банк назорати тизимини банк назорати бўйича Базель кўмитасининг янги (Базель III) талаблари асосида такомиллаштириш ишларини давом эттириш;

– иқтисодийнинг реал секторини молиявий кўллаб-қувватлашга йўналтирилаётган банк кредитлари ҳажмларини янада кўпайтириш, тижорат банкларининг инвестицион фаоллигини кучайтириш;

– кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини молиявий кўллаб-қувватлаш, аҳоли бандлигини ошириш, биринчи навбатда, ёшлар ва аёллар бандлигини оширишга қаратилган бизнес лойиҳаларни молиялаштиришга кредитлар ажратиш ҳажмини кенгайтириш;

– банк соҳасида кўшимча имтиёз ва преференциялар жорий қилиш ҳисобига тадбиркорлик субъектларига банк хизматларини кўрсатиш борасида энг қулай шарт-шароитларни яратиш;

– мамлакат банк тизими ва тижорат банклари фаолиятининг етакчи халқаро рейтинг ташкилотлари юқори рейтинг баҳоларига эришилишини таъминлаш ва мунтазам равишда янгилаб бориш;

– халқаро андозалар ва тамойиллар ҳамда мамлакатимизда бозор муносабатлари ривожланишининг ҳозирги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда молия-банк соҳасининг қонунчилик базасини янада такомиллаштириш бўйича вазифаларнинг сифатли ижро этилишини таъминлашга қаратилди.

2014 йил давомида банк тизимида амалга оширилган изчил ва аниқ мақсадли чора-тадбирлар натижасида юқорида санаб ўтилган барча йўналишлар бўйича ижобий натижаларга эришилди.

Банк тизимининг молиявий барқарорлиги ва ривожланиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 7 январдаги ПҚ-1464-сонли Қарори билан тасдиқланган индикаторлар тизимига асосан таҳлил қилинганда, банк тизимининг барча кўрсаткичлари «юқори даражада»ги индикатор баҳоларига мувофиқ келмоқда.

Жумладан, тижорат банкларининг капиталлашувини ошириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасида 2014 йил якуни бўйича банк тизимида капиталнинг етарлилик даражаси 23,8 фоизни ташкил этди. Бу эса, банк назорати бўйича Базель кўмитаси томонидан белгиланган халқаро меъёрдан деярли 3 баробар юқоридир.

Банк тизими барқарорлигининг яна бир муҳим кўрсаткичи ҳисобланган ликвидлик даражаси 2014 йил якуни бўйича 64,6 фоизни ёки талаб этиладиган минимал даражадан 2 баробардан ортиқни ташкил этди.

Банклар томонидан аҳолига хизмат кўрсатиш индикаторлари бўйича, яъни ҳар 100 минг (катта ёшли) аҳолига тўғри келадиган банк муассасалари сони 49,7 тани (30 тадан кўпи «юқори» кўрсаткич ҳисобланади) ташкил этади ҳамда мазкур кўрсаткич бўйича Ўзбекистон МДХ давлатлари орасида пешқадам бўлиб турибди.

Банк муассасаларида жисмоний шахслар томонидан очилган, ҳар 1000 та катта ёшли аҳолига тўғри келадиган банк ҳисобварақлари 1028 бирликни (1000 тадан кўп «юқори» ҳисобланади) ташкил қилиб, мазкур кўрсаткич ҳам «юқори даража»даги баҳога мос келади. 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига республикаимизда фаолият кўрсатаётган тижорат банклари сони 26 тани ташкил этиб, уларнинг 3 таси давлат тижорат банки, 10 таси акциядорлик тижорат банки, 8 таси хусусий банк ва 5 таси чет эл капитали иштирокидаги банклар ҳисобланади.

Шунингдек, мамлакатимизда хорижий банкларнинг 6 та ваколатхонаси ўз фаолиятини юритмоқда, улар билан республикаимиз тижорат банклари томонидан кенг қамровли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган.

Республикаимизнинг барча ҳудудларида тижорат банкларининг тармоқлари янада кенгайиб, 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига банкларнинг филиаллари сони 846 тага етди.

Банк муассасаларини аҳоли ва ишлаб чиқариш корхоналари ҳудудларига янада яқинлаштириш, банк хизматларидан фойдаланиш шароитларини янада қулайлаштириш, шу

жумладан, мижозларга коммунал ва бошқа тўловларни тўлашлари учун янада қулайликлар яратиш мақсадида ташкил этилган мини-банк ва махсус кассалар сони 2014 йил якуни бўйича 4 244 тага етди, шундан 2 198 таси қишлоқ жойларда жойлашган.

2014 йилда банк тизимида молия-банк хизматлари кўламини замонавий ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда кенгайтиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Хусусан, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга қулай ва сифатли замонавий банк хизматларини кўрсатиш кўламини янада кенгайтириш мақсадида банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари («Банк-мижоз», «Интернет-банкнинг», «Мобиль-банкнинг», «SMS-банкнинг» ва бошқалар)нинг республика миқёсида жорий этилишини жадаллаштириш бўйича мақсадли кўрсаткичлар белгиланиб, уларнинг тўлиқ бажарилишига эришиш борасида тегишли тадбирлар кўриб борилди.

2015 йилнинг 1 январь ҳолатига банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар умумий сони 534,8 мингтадан ортиб, 2014 йил бошига нисбатан 2 баробарга кўпайди. Шундан, «Интернет-банкнинг» ва «Банк-мижоз» дастурий мажмуаси хизматларидан фойдаланувчилар сони 62,2 мингтани ташкил этган бўлса, «Мобиль-банкнинг» ва «SMS-банкнинг» хизматларидан фойдаланувчилар сони 472,6 мингтага етди.

Ўз навбатида, банк тизимида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий шакли – банк пластик карточкалари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилиши натижасида, 2015 йил 1 январь ҳолатига кўра, муомалага чиқарилган банк пластик карталари сони 2014 йилнинг бошига нисбатан 2,4 млн. донага ортиб, 13,4 млн. донани ҳамда чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш субъектларига ўрнатилган тўлов терминаллари сони 2014 йилнинг бошига нисбатан 29,3 минг донага ортиб, 159 минг донани ташкил қилди. Натижада 2014 йил давомида пластик карталар орқали амалга оширилган тўловлар ҳажми 2013 йилга нисбатан 1,4 баробарга ошиб, 22,8 трлн. сўмни ташкил этди.

2014 йилда республика банк тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли Қарори билан белгиланган 2011-2015 йилларда тижорат банкларининг умумий капитал ҳажмини қўшимча акцияларини чиқариш ва жойлаштириш орқали камида 2,1 баробарга ошириш вазифасини бажариш юзасидан ишлаб чиқилган чора-тадбирлар дастурини амалга ошириш давом эттирилди.

Хусусан, 2014 йилда қўшимча акциялар ва қарз қимматли қоғозларини чиқариш ва жойлаштириш, аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш пул маблағларини жалб қилиш кўламларини кенгайтириш ҳамда бошқа воситалардан самарали фойдаланиш орқали тижорат банкларининг умумий капитали ҳажми 2013 йилга нисбатан 25 фоизга ошиб, 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, 6,9 трлн. сўмни ташкил этди.

Банклар ресурс базасини кенгайтиришнинг яна бир муҳим йўналиши сифатида аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини банклардаги депозитларга жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Қайд этиш лозимки, тижорат банклари томонидан аҳолининг талаби ва эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда янги омонат турларини жорий этиш ҳамда ушбу йўналишда кўрсатилаётган хизматлар сифатини янада яхшилаш бўйича кенг кўламли ишлар амалга ошириб келинмоқда.

Ўз навбатида, аҳоли реал даромадларининг ўсиб бораётганлиги, банклардаги омонатларнинг давлат томонидан тўлиқ кафолатланганлиги, мижозларнинг биринчи талабига кўра омонатлар қайтарилишининг таъминланганлиги ҳамда банк омонатларидан олинган фоизли даромадларнинг солиқдан озод қилинганлиги аҳолининг тижорат банкларидаги омонатлари ҳажмининг барқарор ошиб боришини таъминламоқда.

2015 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, тижорат банкларидаги аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектлари депозитларининг умумий ҳажми 2013 йилга нисбатан 30,5 фоизга ошиб, 28,5 трлн. сўмга етди.

Бундан ташқари, банкларнинг ресурс базасини мустаҳкамлаш, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини жалб қилиш мақсадида тижорат банклари томонидан узоқ муддатли облигациялар ва депозит сертификатларининг чиқарилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Тижорат банкларининг муомалага чиқарилган қарз қимматли қоғозлари ҳажми 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига 1,0 трлн. сўмни, жумладан, муомаладаги узоқ муддатли облигациялар 310,2 млрд. сўмни ва депозит сертификатлари миқдори 689,7 млрд. сўмни ташкил этмоқда. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка, хусусан уларнинг модернизациялаш ва технологик янгиланишига молиявий кўмак бериш, замонавий банк хизматлари кўрсатиш кўламини янада кенгайтириш, янги иш ўринлари яратилиши ва аҳолининг бандлиги таъминланишида, ички истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмларининг кўпайишига ва минглаб оилалар даромадлари ортишида муҳим аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Банкнинг пасив ва актив операцияларининг моҳияти нимада?
2. Банкда кредит бериш тартиди қандай ташкил этилган?
3. Банклар билан тадбиркорлар ўртасида бажариладиган опе-рацияларда ўзаро муносабатлар қандай ташкил этилади?
4. Банклар билан тадбиркорлар ўртасидаги валюта операциялари қандай бажарилади?
5. Тадбиркорлик фаолиятида солиқ солиш тартибини изоҳлаб беринг.
6. Солиқ солиш объекти ва базаси нима?
7. Солиқ ставкаларининг таркиби қандай тузилган?
8. Акциз солиғи нима? Унинг амал қилиш тартиби қандай?
9. Аудитнинг асосий мақсади нималардан иборат?
10. Аудиторларнинг ҳуқуқ ва бурчлари нималардан иборат?
11. Кичик бизнес фаолиятида ахборотнинг моҳияти ва аҳамияти нимада?
12. Бизнесда ахборот турлари ва уларнинг тутган ўрни қандай?
13. Ахборот алмашинувининг асосий элементлари нималардан иборат?
14. Кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришда ахборотлар тизимидан қандай фойдаланадилар?

Адабиётлар

1. . Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. – Т.: ТДИУ, 2010.
2. Самадов А.Н., Останақулова Г.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. -Т.: Молия-иктисод, 2008.
3. Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, 2005.
4. Қосимова М.С., Ходиев Б.Ю., Самадов А.Н., Мухитдинова У.С. Кичик бизнесни бошқариш: Ўқув қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 2003.
5. Анискин Ю.П. Организация и управление малым бизнесом: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2008.

3-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи ва молиявий фаолиятини таҳлили этиш.

Режа

- 1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.**
- 2. Маҳсулотни таннархи ва уни ҳисоблаш усуллар. Маҳсулот таннархини пассайтириш йўллари.**
- 3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий фаолияти таҳлили.**

Калит сўзлар: Ишлаб чиқариш, сотиш, харажатларни туркумлаш, бевосита ва билвосита харажатлар, маҳсулот таннархи.

1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.

Ҳар бир корхона маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ харажатларни амалга оширади. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида сарф қилинган моддий ресурслар (асосий воситалар эскириши, хомашё ва материаллар, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа) ва жонли меҳнат сарфи ишлаб чиқариш харажатларини ташкил этади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа фаолияти натижасида юзага келадиган харажатларини қуйидагича туркумлаш мумкин (7.1.1-расм):

- Ишлаб чиқариш жараёнидаги иштирокига кўра:
  - ишлаб чиқариш харажатлари;
  - ноишлаб чиқариш харажатлари.
- Ишлаб чиқаришда сарф этиладиган ресурслар манбаига кўра:
  - ички харажатлар;
  - ташқи харажатлар.
- Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига нисбатаи:
  - доимий харажатлар;
  - ўзгарувчан харажатлар.
- Маҳсулот таннархига олиб борилиши жиҳатидан:
  - бевосита харажатлар;
  - билвосита харажатлар.
- Корхонанинг умумий ишлаб чиқариш, молиявий ва бошқа фаолияти натижасида юзага келадиган:
  - маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;
  - давр харажатлари;
  - молиявий фаолият бўйича харажатлар;
  - фавқулодда зарарлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ишлаб чиқариш жараёни амалга ошириш билан боғлиқ қуйидаги харажатлардан ташкил топади:

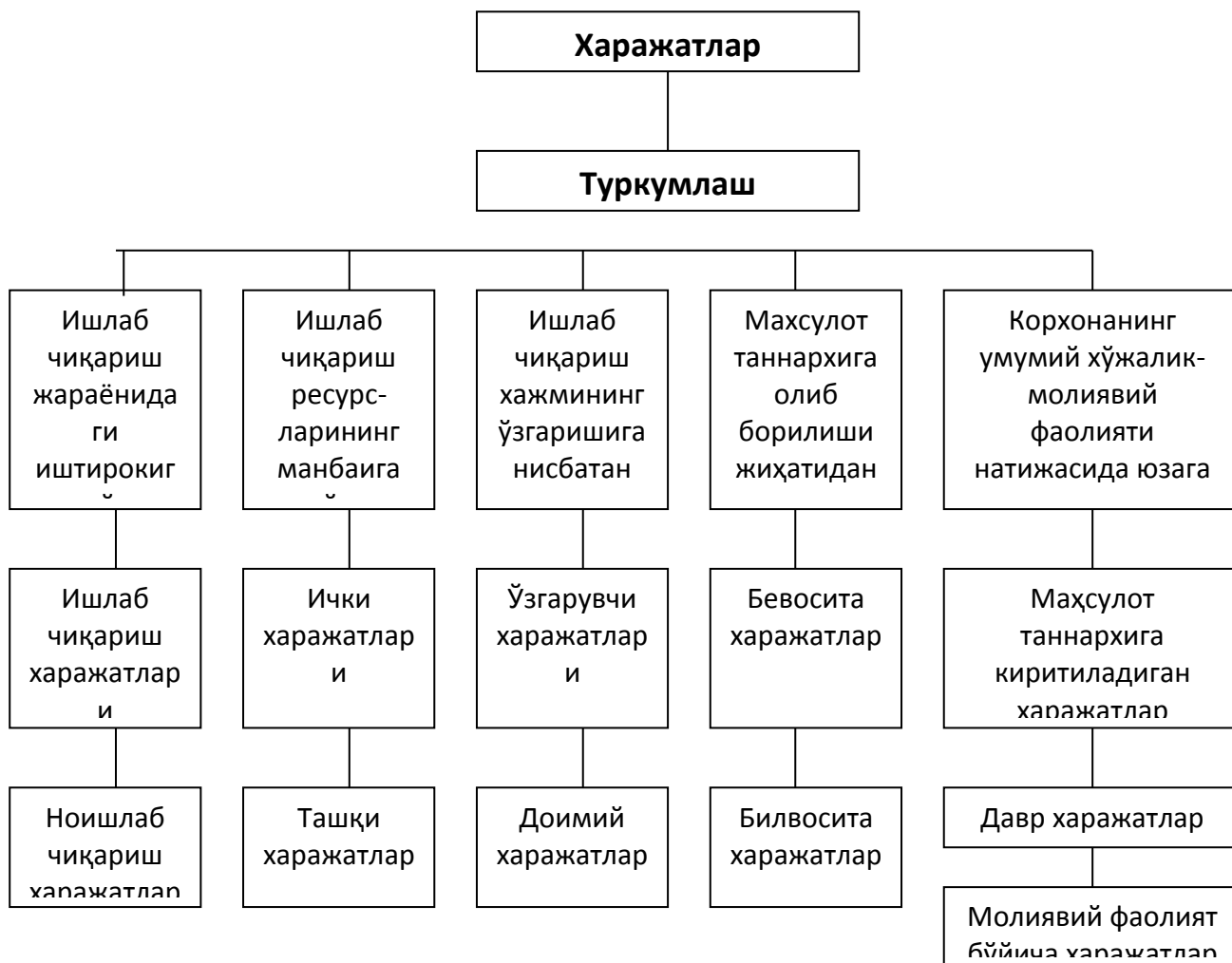
- бевосита моддий материал харажатлари;
- бевосита меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли устама харажатлар.

Бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган

харажат турлари ноишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади. Унинг таркибига:

- маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар;
- бошқарув харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;

- фавкулудда зарарлар киради.

1-расм. Харажатларнинг туркумланиши

Ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган корхонанинг ўзига тегишли ресурслар сарфи (масалан, фермер хўжалигида асосий воситалар эскириши, хўжаликнинг ўзида ишлаб чиқарилган ем-хашак, органик ўғитлар, асосий подага ўтказилаётган ёш чорва моллари ва бошқалар) дархонанинг ички харажатларини, ташқи мол етказиб берувчилар ва бошқа субъектлардан сотиб олинган ресурслар учун тўловлар корхонанинг ташқи харажатларини ташкил қилади.

Қисқа муддатли даврада маҳсулот ҳажмининг ўсишига нисбатан доимий (FC) ва ўзгарувчи (UC) харажатлар фарк қилади.

Доимий харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмай, корхонанинг маълум бир вақт оралиғида сарфлаши қатъий белгилаб қўйилган ўзгармас харажатларини ифода этади. Бунга асосий воситаларнинг амортизацияси, бошқарув ходимларининг иш ҳақи, суғурта тўловлари, телефон учун абонентлик тўлови ва ижара тўловларини мисол қилиб келтириш мумкин. Доимий харажатларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, маҳсулот ҳажмининг ошиб бориши билан бир бирлик маҳсулотга тўғри келувчи ўртача доимий харажатлар камайиб боради.

Ўзгарувчи харажатлар миқдори маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ёки камайишига қараб ўзгариб туради, яъни маҳсулот ҳажми ўзгаришига мутаносиб бўлади. Ўзгарувчан харажатлар таркибига ишчиларнинг иш ҳақи ва унга нисбатан ажратмалар, хомашё, ёнилғи-мойлаш материаллари, ёкилғи ва энергия, транспорт харажатлари ва бошқа

воситалар фарқи киради. Ўзгарувчан харажатларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, маҳсулот ҳажмининг ошиб бориши бир бирлик маҳсулотга тўғри келувчи ўртача ўзгарувчи харажатларнинг ўзгаришига унча таъсир кўрсатмайди.

Доимий ва ўзгарувчи харажатлар йиғиндиси корхонанинг умумий харажатларини ($TC=FC+UC$) ташкил қилади. Бундан ташқари маҳсулот ишлаб чиқаришнинг (Q) бир бирлигига сарфланган ўртача умумий харажатлар тушунчаси ҳам мавжуд. Умумий харажатлар суммасини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига бўлиш орқали топиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг дастлабки босқичида, моддий ресурслар ва асосий воситалар тўла бандлик даражасига эришмаган даврда, ўртача доимий харажатлар қиймати юқори бўлади ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиб бориши билан у камайиб бориш хусусиятига эга. Ўртача ўзгарувчи харажатлар ишлаб чиқариш ҳажми оптимал чегарага етгунча камайиб боради, аммо ундан кейин ишлаб чиқаришга жалб этилган ортиқча ресурслар самарасиз бўлиши туфайли, ўртача ўзгарувчи харажатлар ортиб боради.

Кейинги ҳар бир қўшимча маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажатлар чегаравий харажатлар деб юритилади. Уни умумий харажатлар суммасининг ўсган қисмини маҳсулот ҳажмининг ўсган қисмига бўлиш орқали топиш мумкин. Чегаравий харажатлар ишлаб чиқарилаётган ҳар бир қўшимча маҳсулот бирлиги корхонага қанчага тушишини кўрсатади. Бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган моддий, меҳнат ва бошқа харажатлар сарфи оптималлашиб борган сари чегаравий харажатлар камайиб боради. Аммо, корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш имкониятлари тўлиқ бандликка эришгач, кейинги бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари борган сари қимматлашиб боради.

Натижада юзага келадиган харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган "Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом"га мувофиқ қуйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннарх ҳосил қилувчи харажатлар:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга;
- ишлаб чиқаришга тегишли асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бошқа харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдани аниқлашда ҳисобга олинадиган давр харажатлари:

- маҳсулотни сотиш харажатлари;
- бошқарув харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар.

3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан олинган фойдасини аниқлашда ҳисобга олинадиган молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- фоизлар бўйича тўловлар;
- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага (лизингга) олиш тўловлари;
- хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
- қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
- молиявий фаолиятга оид бошқа харажатлар.

4. Корхонанинг одатдаги фаолиятига мос келмайдиган, бир неча йиллар давомида такрорланиб турмайдиган ва кичик тадбиркорлик корхонаси бошлиғининг (мулк эгасининг) қабул қилган бошқарув қарорларига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келадиган воқеа ва ҳодисалар (сув тошқини, ёнғин, жала, дўл каби табиий офатлар ва мамлакат қонунчилигида ўзгариш) натижасида қўрилган фавқулодда зарарлар.

2. Маҳсулотни таннархи ва уни ҳисоблаш усуллари. Маҳсулот таннархини пассайтириш йўллари.

Таннархда корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг сифат кўрсаткичлари - ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги, ишлаб чиқариш технологияси ва меҳнатни ташкил этиш даражаси, корхонани тежамкорлик билан ва оқилона юритиш омиллари, маҳсулот ишлаб чиқаришни юксалтириш шароитлари ўз аксини топади.

Маҳсулот таннархини ҳисоблашдан кўзда тутилган асосий мақсад - уни ишлаб чиқаришга сарфланган ҳақиқий харажатларни тегишли ҳужжатларда ўз вақтида, тўлиқ ва ишончли акс этириш ҳамда моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан тежамкорлик асосида, оқилона фойдаланиш устидан назорат ўрнатишдир.

Маҳсулот таннархи корхона харажатлари тушунчасидан фарқ қилади. Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа молиявий-хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган барча харажатлари маҳсулот таннархига киритилмайди. Маҳсулотнинг (ишнинг, хизматнинг) ишлаб чиқариш таннархига уни бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар киритилади. Уларга қуйидагилар тегишли:

- бевосита моддий харажатлар;
- бевосита меҳнат харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга билвосита устама харажатлар. Бу харажатларнинг

кўпчилигини натурада, яъни дона, кг, метр ва бошқа кўринишларда ҳисобга олиб бориш ва режалаштириш мумкин. Аммо маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатларни биргаликда ҳисобга олиш учун уларни ягона ўлчов бирлигига - қиймат-пул кўринишига келтириш талаб этилади.

Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиш мумкин. Унга ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг иш ҳақи ва истеъмол қилинган моддий ресурслар сарфини киритиш мумкин. Бундай харажат турлари бевосита ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Иккинчи бир харажат турлари бир неча хил маҳсулот етиштириш жараёнида иштирок этиши туфайли (масалан, бир неча хил экинларга ўғит ташиган трактор амортизацияси) уларга кетган харажатларни шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштирокига мутаносиб тақсимлашга тўғри келади. Бундай харажатлар билвосита ишлаб чиқариш харажатлари ёки ишлаб чиқаришга тегишли устама харажатлар деб юритилади.

1-жадвал

Маҳсулот таннархининг бевосита ва билвосита харажатлари таркиби

Харажат моддалари	Маҳсулот таннархига олиб борилиши жиҳатидан	
	бевосита	билвосита (устама)
Хомашё ва асосий материаллар (қайта кирим қилинган чиқитлардан ташқари)	+	
Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва ярим фабрикатлар	+	
Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар		+
Технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи энергия	+	
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	+	
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар	+	
Моддий қийматликлар камомади ва	+	

маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар		
Асосий воситалар амортизацияси		+
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар		+

Маҳсулот таннархи бир турдаги маҳсулотни бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатларини шу маҳсулот миқдорига бўлиш орқали топилади:

$$MT = MX + IX + CT + A + BIX / M$$

Бу ерда:

MT - маҳсулот таннархи, сўм / дона, сўм / кг ва бошқа;

MX - ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари, сўм;

IX - ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, сўм;

CT - ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта тўловлари, сўм;

A - асосий воситалар амортизацияси, сўм;

BIX - бошқа ишлаб чиқариш харажатлари, сўм;

M - маҳсулот миқдори, центнер, дона, кг, тонна ва ҳакозо.

Корхонада режадаги (бизнес-режада белгиланган) ва ҳақиқий (ҳисобот бўйича ҳақиқатда эришилган) таннарх ҳисоблаб борилиши мумкин. Бу режалаштирилган ишлаб чиқариш харажатларини ҳақиқатда эришилган даража билан солиштириш, ортикча моддий ва меҳнат ресурслари сарфларига йўл қўйилган ёки тежамга эришилганини аниқлаш ва келгусида тегишли хулосалар чиқаришга имкон беради.

Режадаги таннарх корхонанинг мавжуд техник, технологик ва кадрлар салоҳияти доирасида маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланиши эҳтимоли бўлган харажатларнинг кутилаётган максимал даражасини акс эттиради. Режадаги таннарх моддий ресурсларни сарфлаш меъёрлари асосида ҳисобланади.

Ҳақиқий таннарх корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнини ҳақиқатда сарфланган бевосита ишлаб чиқариш харажатларини ташкил этади. Ҳақиқий таннарх режадаги таннархдан фарқ қилиши мумкин. Агар у режадаги таннархдан юқори бўлса, ишлаб чиқариш самардорлигининг пасайишидан паст бўлса, капитал, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш натижаларини акс эттиради. Маҳсулот таннархини ҳисоблашда фақат шу маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар ҳисобга олинади. Маҳсулотни сотиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш билан боғлиқ умумкорхона харажатлари маҳсулот таннархига киритилмай давр харажатларига ҳисобига киритилади.

Маҳсулот таннархини аниқлашда ҳисоблаш объектларини билиш муҳимдир. Унга қилинган харажатларни алоҳида ҳисобга олиш мумкин бўлмаганлигидан, умумий ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш объектлари бўйича тўғри тақсимлаш муҳимдир.

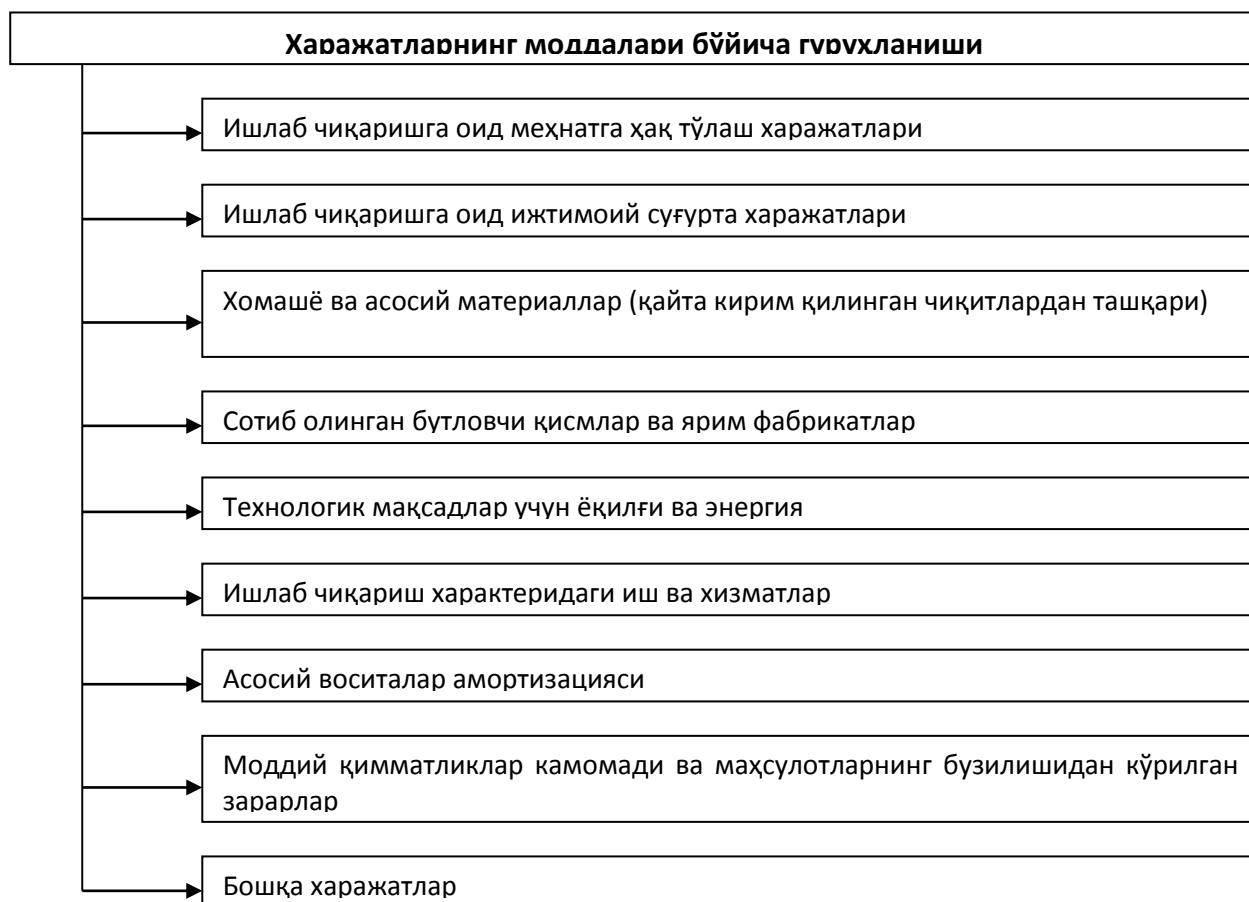
Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари харажат **элементлари** ва **моддалари** бўйича гуруҳларга ажратилади. Бундай гуруҳлаш:

- режалаштирилган маҳсулот ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат сарфларига эҳтиёжни аниқлаш;
- харажатларни иқтисодий мазмунига кўра тақсимлаш;
- умумий ишлаб чиқариш харажатлари миқдорида у ёки бу харажат элементларининг улушини аниқлаш имконин беради.

Масалан, бухгалтерия ҳисобида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар иқтисодий мазмуни ва умумийлик хусусиятларига кўра куйидаги **элементларга** ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар.

2.-расм. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари

Иқтисодий ҳисоб-китобларда маҳсулот таннархини режалаштириш ва ҳисоблашда харажатларни *ҳисоблаш моддалари* бўйича гуруҳлаш қабул қилинган. Саноат корхоналаридан *маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари* қуйидагилардан ташкил топади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажат *элементлари* ва *ҳисоблаш моддалари* орасида ўзаро боғлиқлик мавжуд.

2-жадвал

Маҳсулот таннархини ҳосил қилувчи харажат элементлари ва ҳисоблаш моддаларининг ўзаро боғлиқлиги

Ҳисоблаш моддалари	Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари	Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар	Асосий воситалар амортизацияси	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари
Хомашё ва асосий материаллар (қайта кириш қилинган чиқитлардан ташқари)					
Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва ярим фабрикатлар		N			

Ишлаб чиқариш харак- теридаги иш ва хизматлар	+				
Технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи ва энергия					
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари					
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар					
Асосий воситалар ам- ортизацияси				+	
Моддий қимматликлар камони ва маҳсулот- ларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар					
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар					+

"Хомашё ва асосий материаллар" моддасида маҳсулотнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинган хомашё ва материаллар, шунингдек бир маромдаги технология жараёнини таъминлаш, маҳсулотларни ўраш ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган), харид қилинадиган материаллар ўз аксини топади.

Маҳсулот таннархига киритиладиган хомашё ва материаллар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати ва идиш, ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланилиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

"Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар" моддасида келгусида корхонада монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар ҳисобга олинади.

"Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар" моддасига ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг ички бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга ишлар ва хизматлар киради.

Унга маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хомашё ва материалларга ишлов бериш, истеъмол қилинаётган хомашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларга риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Корхона ичида ташқи субъектларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, инструментлар, деталлар, юкларнинг бошқа турларини омбордан цехга келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборга ташиш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятига эга хизматларга тегишли бўлади.

Корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб

чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлари амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

"Технологик маъсадлар учун ишлатилган ёқилги ва энергия" моддасида технологик маъсадлар, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқариш, биноларни иситишга сарфланадиган ёнилгининг четдан сотиб олинadиган барча турлари, корxonанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия акс эттирилади.

"Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари"га корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакл ва усулларига мувофиқ қўлланиладиган тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган:

- ишлаб чиқариш хусусиятидаги амалда бажарилган иш учун ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар;

- иш тартиби ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан, тунги сменада. Ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кўп смени тартибда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

- қўрилиш, реконструкция қилиш ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажаришган ходимлар учун ишнинг кўчма ва қатнов хусусияти учун устама;

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибга солиниши, шу жумладан, район коэффицентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффицентлар билан белгилаган тўловлар;

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (йиллик) ва қўшимча таътиллار, навбатдаги (ҳар йилги) фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

- мажбурий таътилдаги ходимларга, асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш;

- корхона штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб корxonанинг ўзи томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради;

- белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

"Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалари" моддасида қонун ҳужжатлари билан белгиланган меъёрлар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар, нодавлат пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғурта ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар акс эттирилади.

"Асосий воситалар амортизацияси"га асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрлар бўйича дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалар суммаси (лизинг бўйича ва қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам) киради.

“Асосий воситалар амортизацияси” сақлаш ва ишлатишга ҳамда корхона томонидан амалга оширилган жорий, оралиқ ва мукамал таъмирлашга тегишли;

- асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг иш ҳақи;

- уларнинг иш ҳақидан ижтимоий ажратмалар қилиш;

- ёнилғи-мойлаш материалларига қилинган харажатлар;

- асосий воситаларни барча турдаги таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари;

- таъмирлашда иштирок этган ишчи ва мутахассислар иш ҳақи ва иш ҳақидан ижтимоий ажратмалар;

- асосий воситаларни таъминлашга сарфланган эҳтиёт қисмлар, қурилиш материаллари ва бошқа материаллар, таъмирлаш ва ундан сўнг синаб кўриш чоғида сарфланган ёнилғи-мойлаш материаллари қиймати таннархни ҳисоблашнинг тегишли моддаларида (хомашё ва асосий материаллар, сотиб олинган бутловчи қисмлар ва ярим фабрикатлар, технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи ва энергия, ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғурта ажратмалар) ҳисобга олинади.

“Моддий қимматликлар камомоди ва маҳсулотларнинг бузилишидан қўрилган зарарлар”да ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш меъёрлари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши ҳисобга олинади.

“Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар” моддасида куйидагилардан ташкил топади:

- ишлаб чиқаришни хомашё, материаллари, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- четдан жалб этилган корхоналар томонидан амалга оширилган корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник кўрик ва қаров, ўртача, жорий ва мукамал тузатиш харажатлари);

- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;

- ифлослантирувчи моддаларни йўл қўйиладиган меъёрлар доирасида ва ундан ортиқча атроф-муҳитга чиқарганлик учун тўловлар;

- ишлаб чиқариш хусусиятлари билан боғлиқ меҳнатнинг нормал шароитлари ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;

- ходимларга текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, текин бериладиган жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммаси);

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати (шу жумладан, формали кийим-бош, махсус овқатлар) ёки улар пасайтирилган нархлар бўйича сотилиши муносабати билан имтиёзли суммаси;

- ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли хизмат сафарларига юбориш бўйича меъёрлар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар;

- ишлаб чиқаришдаги ишчилари ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари;

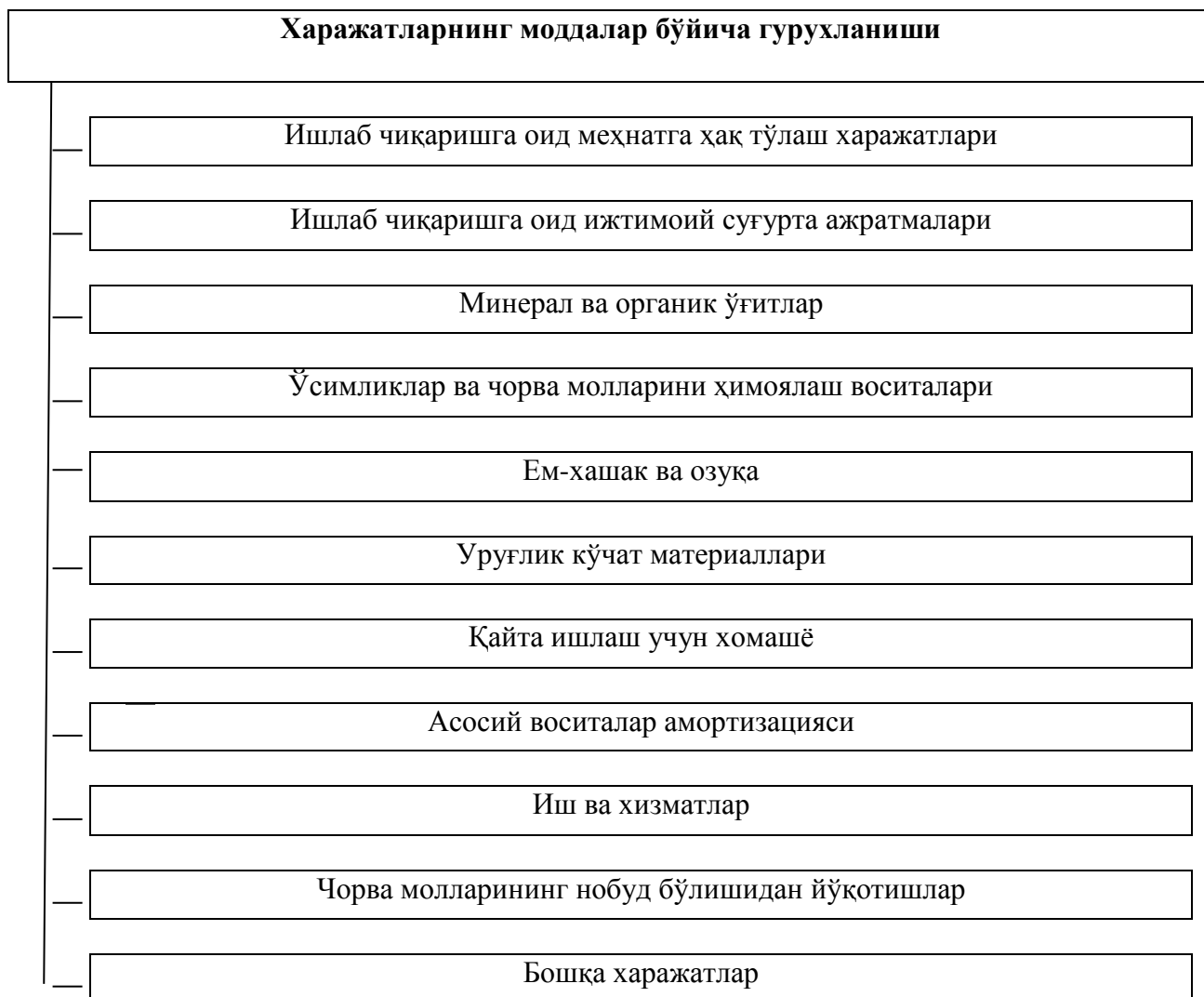
- кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари;

- маҳсулотни (хизматларни) мажбурий сертификация қилиш харажатлари;

- ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобиляти йўқолиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар;

- ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар;

- ишлаб чиқариш характеридаги бошқа харажатлар.

3-расм. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархини ҳисоблаш бўйича харажат моддалари

Корхонанинг қайси тармоққа мансублигидан келиб чиқиб, маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари фарқ қилади. Масалан, қишлоқ хўжалигида таннархни ҳисоблаш моддалари қуйидагича туркумланади:

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархини ҳисоблашнинг *"Ишлаб чиқаришга оид меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари"*, *"Ишлаб чиқаришга оид ижтимоий суғурта ажратмалари"* ва *"Асосий воситалар амортизацияси"* моддаларидан ташқари бошқа моддалари таркиби саноат корхоналари маҳсулоти таннархини ҳисоблаш моддаларидан фарқ қилади.

"Минерал ва органик ўғитлар" моддасида экинларга солинган минерал ва органик ўғитлар қиймати ҳисобга олинади. Бунда корхонанинг ўзида мавжуд органик ўғитлар (гўнг ва бошқа) уларни ишлаб чиқариш таннархида, четдан сотиб олинганлари эса сотиб олиш баҳосида ҳисобга олинади.

Ушбу ўғитларни экинларга солиш (транспортга юклаш, ташиш, тушириш, сепиш ва бошқалар) бу моддада акс этмай, тегишли моддалар бўйича (меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий воситаларни сақлаш, иш ва хизматлар ва бошқа) ҳисобга олинади.

"Ўсимликлар ва чорва молларини ҳимоялаш воситалари" моддасида экинлар ва чорва молларини касалликлар, зараркунандалардан ҳимоялаш ва бегона ўтлардан тозалашда ишлатиладиган воситалар: гербицидлар, пестицидлар, дефолиантлар, кимёвий ва биологик воситалар, биопрепаратлар, тиббий ва дезинфекция воситалари ҳамда бошқа ҳимоя воситаларини сотиб олиш билан боғлиқ харажатлар ўз аксини топади.

Ушбу ҳимоя воситалари билан экинларга ишлов бериш харажатлари (сепиш, чанглатиш, дефоляция қилиш ва бошқалар) бу моддада акс этмай, тегишли моддалар бўйича (меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий воситаларни сақлаш, иш ва хизматлар ва бошқа) ҳисобга олинади. Чорвачиликда бу моддага биопрепаратлар. Тиббий ва дезинфекция воситларини ишлатиш билан боғлиқ харажатлар ҳам ҳисобга олинади.

"Ем-хашак ва озуқа" моддасида чорва молларини озиклантиришда ишлатилган корхонанинг ўзида етиштирилган ҳамда четдан сотиб олинган ем-хашак ва бошқа озуқа турлари қиймати ўз аксини топади. Бунда озуқаларни корхона ичида даладан омборга, омбордан молларга бериш жойига ташиш харажатлари, шунингдек уларни озуқага тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар ушбу моддада акс этмай тегишли моддаларда (меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий воситаларни сақлаш, иш ва хизматлар ва бошқа) ҳисобга олинади.

"Уруғлик ва кўчат материаллари" моддасида ўзида ишлаб чиқарилган ҳамда сотиб олинган экиш учун мўлжалланган уруғлик ва кўчатлар ҳисобга олинади. Бунда корхонанинг ўзида етиштирилган уруғлик ва кўчатлар уларни ишлаб чиқариш таннархи, четдан сотиб олинганлари эса сотиб олиш баҳосида ҳисобга олинади. Ушбу уруғлик ва кўчатларни экишга тайёрлаш (транспортга юклаш, ташиш, тушириш, экиш ва бошқалар) бу моддада акс этмай, тегишли моддалар бўйича (меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий воситаларни сақлаш, иш ва хизматлар ва бошқа) ҳисобга олинади.

"Қайта ишлаш учун хомашё" моддасида корхонанинг ёрдамчи тармоқларида маҳсулотларни қайта ишлашда ишлатилган ва яратилаётган маҳсулотнинг асоси ёки таркибий қисмларидан бирини ташкил этадиган хомашё ва материаллар сарфи ўз аксини топади:

- аралаш озуқа (комбикорма) тайёрлашда - дон, дон аралашмаси, ўт уни, суяк уни ва бошқа микро ва минерал қўшимчалар қиймати;
- тегирмонда - буғдой қиймати;
- сабзавот ва меваларни қайта ишлашда - сабзавотлар, мевалар, турли хил қўшимча ва консервантлар қиймати;
- қассобхонада - сўйиладиган чорва моллари қиймати;
- сут маҳсулотлари тайёрлашда - сут, сут маҳсулотлари, шакар, ванилин, ачитки ва бошқа қўшимчалар қиймати.

"Асосий воситаларни сақлаш" моддасида айнан шу экин ёки чорва моллари турига тақсимланадиган, асосий воситаларнинг баланс қийматидан келиб чиқиб ўрнатилган меъёردа ҳисобланадиган амортизация ажратмалари ҳисобга олинади.

Ўсимликчилик тармоғида ишлатиладиган асосий воситаларни сақлаш харажатлари алоҳида экин турлари маҳсулотлари ва тугалланмаган ишлаб чиқариш турлари таннархига қуйидаги тартибда қўшилади:

- тор ихтисослашувдаги асосий воситаларники (масалан, шоли ўрувчи комбайнлар ва пахта териш машиналари) - бевосита шу экин маҳсулотлари таннархи;
- тракторларники - улар томонидан экин турлари бўйича ишлов ҳажмига (шартли эталон гектарда) мутаносиб равишда;
- тупроққа ишлов берувчи машиналарники - экин турлари бўйича экилган майдон ҳажмига мутаносиб равишда;
- экиш агрегатлариники - экин турлари бўйича экилган майдон ҳажмига мутаносиб равишда;
- хосилни ўриб-йиғувчи комбайнларники - экин турлари бўйича ишлов берилган майдон ҳажмига мутаносиб равишда;
- минерал ўғит солувчи машиналарники - экинларга солинган ўғитларнинг физик ҳажмига мутаносиб равишда;
- бир неча турдаги чорва моллари жойлаштирган биноларники - ҳар бир чорва моли турининг бинода эгаллаган жойи ҳажмига (метр квадратда) мутаносиб равишда;
- бир турдаги чорва моллари жойлаштирадиган биноларники - тўғридан -тўғри шу чорва моллари таннархига олиб борилади;

- маҳсулотларни сақлаш омборлариники - ҳар бир маҳсулот турининг омборда эгаллаган майдони ҳажмига мутаносиб равишда.

"Иш ва хизматлар" моддасида корхонага бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатилган ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар учун ҳақ тўлаш харажатлари, шунингдек корхонанинг ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари бажарган иш ва хизматларнинг харажатлари акс эттирилади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмаларига от-арава, юк автотранспорти, тракторлар томонидан бажариладиган юк ташиш ишлари, таъмирлаш устахонаси, маҳсулотларни қайта ишлаш бўлинмалари (тегирмон, мойжувос, сабзавот ва меваларни қайта ишлаш цехлари, озуқа тайёрлаш цехи) ва бошқалар киритилади.

Маҳсулотни қайта ишловчи ёрдамчи бўлинмаларнинг технологик жараёнларни (хомашёни ювиш, қайнатиш, шарбат ва намақоб тайёрлаш, қовуриш, қиздириш, майдалаш, қуритиш ва ҳоказо) таъминлашга сарфлайдиган ёқилғи, электр, газ, сув, шунингдек маҳсулотни музлаткичлар ва бошқа тарзда сақлаш харажатлари ҳам ушбу моддада акс эттирилади.

Бу моддага ташқи субъектлар томонидан кишлоқ хўжалиги ишларини (ер ҳайдаш, ерни экишга тайёрлаш, экинларни экиш, тупроққа ишлов бериш, ўғит солиш, кимёвий ҳимоя воситалари билан ишлов бериш, ҳосилни ўриб-йиғиб олиш, омборларга ташиш, ветеринария ва зоотехника хизматларин кўрсатиш ва бошқа) бажариш, турли хизматлар кўрсатиш, асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришни моддий ресурслар, сув, газ, иссиқлик ва электр энергияси билан таъминлаш харажатлари ҳам киритилади.

"Чорва молларининг нобуд бўлишидан йўқотишлар" моддасида ўсувдаги ва маҳсулдор чорва моллари, парранда, иш ҳайвонлари, асалариларнинг нобуд бўлишидан кўриладиган йўқотишлар (айбдорладан удириладиган ва табиий офатлар натижасида нобуд бўлганлардан ташқари) акс эттирилади.

"Бошқа харажатлар" моддасига юқорида келтирилган моддаларда акс этмаган, аммо ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган қуйдаги бошқа харажатлар киритилади:

- ишлаб чиқаришни хомашё, материаллар, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- четдан жалб этилган корхоналар томонидан амалга оширилган корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник кўрик ва қаров, ўртача, жорий ва мукамал тузатиш харажатлари);

- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;

- ишлаб чиқариш хусусиятлари билан боғлиқ меҳнатнинг нормал шароитлари ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;

- ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқолиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар;

- ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар;

- экинлар, чорва моллари ва ишлаб чиқариш воситаларини мажбурий суғурталаш харажатлари;

- ёнғинга қарши, экинзорлар, асосий воситаларни қўриқлаш харажатлари;

- ишчиларга бепул бериладиган махсус кийим - бош (халат, куртка, этик, фартук ва бошқа), озик - овқат харажатлари;

- молларнинг тагини қуруқлашга сепиладиган сомон, қиринди ва бошқа материал харажатлари;

- фермалар атрофини девор билан ўраш, чорва моллари учун ёзги соябон ва отарлар қуриш харажатлари;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бошқа харажатлар.

Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотлар таннархини ҳисоблаш билан бирга, автотранспорт, тракторлар ва ишчи ҳайвонлар томонидан бажарилган ишлар таннархи ҳам

ҳисобланади. Бунда автотранспорт бажарган иш тонна - километрда, ҳайдов тракторлари бажарган иш шартли эталон -гектарда, отларники от - кунда ҳисобга олинади. Шунингдек, бир гектар ердаги бир маҳсулот турини ишлаб чиқариш таннархи, бир бош чорва молини парваришlash таннархи ҳам ҳисобланиши мумкин.

4-расм. Маҳсулот таннархини ҳисоблаш кетма-кетлиги

Ҳар бир корхона учун маҳсулот таннархини пасайтириш имкониятларини излаб топиш иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан муҳим ҳисобланади. Чунки, маҳсулот таннархи қанчалик арзон бўлса, шунчалик корхона оладиган фойда миқдори ошиб боради.

Кейинги йилларда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинадиган ресурслар ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналари иш ва хизматлари нархларининг тез суръатлар билан ошиб борганлиги маҳсулотлар таннархининг ҳам қимматлашиб кетишига сабаб бўлмоқда. Бу вазият аксарият ҳолларда кичик тадбиркорлик корхоналари етиштираётган маҳсулотларни зарар билан сотишига сабаб бўлади. Шунинг учун кучли рақобатга асосланган муносабатлари шароитида кичик тадбиркорлик корхоналари олдида маҳсулот таннархини ҳар томонлама пасайтириш йўллари излаб топиш вазифаси туради.

Маҳсулот таннархини пасайтириш йўллари куйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- ишлаб чиқаришга юқори унумли, ишончли ва арзон ишлаб чиқариш воситаларини жорий этиш;

- асосий айланма фондлардан оқилона ва самарали фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришнинг материал сиғимини камайтириш ва тежамкорликка эришиш;
- машина ва техникаларнинг кунлик ва йиллик иш унумини кўтариш;
- ресурсларни тежовчи ва чиқитсиз технологиялардан кенг фойдаланиш;
- ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг илғор шаклларида фойдаланиш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш;
- маҳсулотлар сифатини ошириш ва нобудгарчилик, йўқотишларга йўл қўймаслик;
- қишлоқ хўжалигида экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш ва бошқалар.

3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий фаолияти таҳлили.

Кичик бизнес корхоналарининг молиявий фаолияти уларнинг давлат, бошқа корхоналар, ташкилотлар ва шахслар билан ўзаро муносабатини тартибга солиш билан боғлиқ пул ҳисоб-китобларини ифодалайди.

Кичик бизнес корхоналарининг иш фаолияти унинг молиявий ҳолати билан чамбарчас боғланганидир. Молиявий ҳолат корхонанинг ҳар томонлама фаолиятининг натижаларини ақс эттиради ва режада белгиланган ишларнинг бажарилишига таъсир кўрсатади. Ҳар бир кичик корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятини тўғри олиб борилиши жуда муҳим аҳамият касб этади.

Корхоналар фаолиятининг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлардан асосийси фойдадир. Корхоналар фойдасининг турлари қуйидагилардан иборат:

а) маҳсулотлар сотишдан тушган ялпи фойда (ЯФ). Бу сотишдан тушган соф тушум (СТ) ва сотилган маҳсулотнинг таннархи (МТ) ўртасидаги фарқдан иборат, яъни

$$\mathbf{ЯФ = СТ - МТ;}$$

б) асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан тушган фойда (ИЧФ). Бу маълум давр ичида маҳсулотлар сотишдан тушган ялпи фойда (ЯФ) ва харажатлар (Ахараж.) ўртасидаги фарқ ва плюс бошқа асосий фаолият соҳалари даромадлари (Бдар.) ёки камомадлари (Бкам.) айирмасидан иборат, яъни:

$$\mathbf{ИЧФ = ЯФ - Ахараж. + Бдар. - Бкам.};$$

в) умумий хўжалик фаолиятидаги фойда (УХФ). Бу алгебраик ифодалар йиғиндиси тарзида ифодаланади: асосий фаолиятидаги фойда (АФФ) плюс дивидендлар (ДД) ва фоизлар бўйича даромадлар (ФД) плюс (ёки минус) чет эл валюталари бўйича операцияларидан олинган даромадлар (ёки камомадлар) (ЧЭВ) плюс (ёки минус) қимматбаҳо қоғозларни қайта баҳолашдаги даромадлар (ёки камомадлар) (КККБ) минус фоизлар бўйича харажатлардан (ФХ) иборат, яъни:

$$\mathbf{УХФ = АФФ + ДД + ФД \pm ЧЭВ \pm КККБ - ФХ;}$$

г) солиқ тўловларигача бўлган фойда (СФ). Бу кўрсаткич ҳам алгебраик ифодалар йиғиндиси тарзида ифодаланиб, умумий хўжалик фаолиятидаги фойда (УХФ) ва тасодифий (кўзда тутилмаган) фойда ёки камомадлар (ТФК) сальдосидан иборат, яъни:

$$\mathbf{СФ = УХФ \pm ТФК;}$$

д) йиллик соф фойда (ЙСФ). Бу барча солиқларни тўлаб бўлгандан сўнг корхона ҳисобига қоладиган даромад, яъни солиқ тўловларигача бўлган фойдадан (СФ), даромад ёки

фойда солиғини (ФС) ҳамда бошқа солиқлар ёки тўловларни (БС) олиб ташлангандан кейин қолган қисмидир, яъни:

$$\text{ЙСФ} = \text{СФ} - \text{ФС} - \text{БС};$$

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини юритиши давомида келиб чиқадиган харажатлар ўз хусусиятларига кўра қуйидагича таснифланади:

Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннари:

- а) тўғри ва эгри моддий харажатлар;
- б) тўғри ва эгри меҳнат харажатлари;
- в) бошқа тўғри ва эгри харажатлар.

Маълум даврдаги харажатлар:

- а) сотиш билан боғлиқ харажатлар;
- б) бошқариш билан боғлиқ харажатлар (маъмурий харажатлар);
- в) бошқа жараёнлар билан боғлиқ харажатлар.

Молиявий фаолият билан боғлиқ харажатлар:

- а) фоизлар бўйича харажатлар;
- б) хорижий валюталар билан боғлиқ операцияларда курсларнинг салбий фарқи;
- в) қимматбаҳо қоғозларни қайта баҳолаш;
- г) молиявий фаолият билан боғлиқ бошқа харажатлар.

Тасодифий харажатлар (табиий офатлар натижасида келиб чиқадиган харажатлар).

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятининг юритиши давомида келиб тушадиган даромадлари ўз хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳланади ва у ҳисоботларда қуйидаги асосий бўлимлар бўйича акс этади:

- сотишдан тушган соф тушумлар;
- асосий фаолият соҳаларидаги бошқа даромадлар (операцион даромадлар);
- молиявий фаолият соҳаларидаги даромадлар;
- тасодифий даромадлар.

Сотишдан тушган соф тушумлар – маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан тушган тушумлардан қўшимча қиймат солиғи, акциз солиғи, экспорт солиғи (сотиб олувчи томонидан бериладиган айрим скидкалар) ва бошқа тўлов ҳамда ажратмаларни олиб ташлагандан кейин қолган қисми сифатида ҳисобланади.

Корхоналарнинг экспорт фаолияти билан боғлиқ операциялардан тушган фойда ва даромадларни ҳисоблаш, маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан тушган тушумлар ҳажмини аниқлаш каби белгиланган тартибда амалга оширилади.

Асосий фаолият соҳаларидаги бошқа даромадлар (операцион даромадлар) ҳисобот бўлимининг «Бошқа даромадлар ва тушумлар» моддасида кўрсатилади.

Ушбу даромадларга:

- хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун турли хилдаги санкциялар, жарималар, пенялар, шунингдек келтирилган зарар ва камомадларни қоплаш;
- ҳисобот йилида, ўтган йилдаги даромадлар ва фойдаларни ҳисоблаш натижасида топилган сумма;

- маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ёки ишлаб чиқариш жараёнлари билан боғлиқ бўлмаган бошқа даромадлар, яъни рента даромадлари, хизмат кўрсатиш тармоқларидан тушган даромадлар, корхона тизимидаги ошхоналар ва кафелар ҳисобидан келиб тушадиган тушумлар;

- асосий фондлар ва корхонанинг бошқа мол-мулкларининг фаолиятидан келиб тушадиган молиявий даромадлар киради.

Молиявий фаолият соҳаларидаги даромадлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- роялти (лицензия битимида кўрсатилган нарсдан фойдаланиш ҳукуки учун сотувчига вақт-вақти билан пул ўтказиб туриш) ва трансферта (эгасининг номи ёзилган қимматбаҳо қоғозларни бир киши номидан бошқа кишига ўтказиш) капиталларини тўплаш;

- корхона тизимида фаолият кўрсатаётган тармоқларнинг қимматбаҳо қоғозларга кўшган улушларидан келиб тушадиган дивидендлар ҳисобидаги даромадлар;

- валюта счётилари бўйича курслар фарқининг ижобий салдолари;

- шуъба корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозларга сарфланган маблағларини қайта баҳолаш ҳисобидан келиб тушадиган фойдалар ва бошқалар.

Тасодифий фойда ёки даромадлар – хўжалик фаолиятини юритиш давомида кўзда тутилмаган тасодифлар, ҳодисалар, эътиборга олинмаган жараёнлар ва воқеалар туфайли вужудга келадиган даромадлардир. Буларга, асосий фаолият юритиш давомида ифодаланган ҳисоботларда акс этган бошқа даромадлар бўлими моддасидаги даромадлар киритилмайди.

Хўжалик фаолиятини юритиш давомида корхоналар ўз маблағлари даражасини аниқлаши ва назорат қилиши муҳим ўрин тутади. Чунки мулкий жавобгарлик, тузилган контрактлар ва шартномалар асосида келиб чиқадиган ўзаро келишмовчиликлар ёки муаммолар мана шу мулкка бўлган эгалик ҳуқуқлари бўйича кафолатланади.

Мулкий жавобгарлик, мулк шаклидан қатъий назар фақат корхонанинг ўз маблағларига қўйилиши мумкин. Ўз маблағларнинг микдори бухгалтерия баланси маълумотларига асосан аниқланади.

Мулк формаларидан қатъий назар, хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобида бўлган ўз маблағлари суммаси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\checkmark_{\text{маб.}} = \text{БВ} - (\text{М} + \text{Ммаж.ўс.} - \text{Ммаж.сўн.}) - \text{Ддеб.қарз.} - \text{З};$$

Бунда:

БВ – баланс валютаси суммаси;

М – узоқ муддатли ва қисқа муддатли мажбуриятлар пассивини иккинчи ва учинчи бўлимлари;

Ммаж.ўс. – мажбуриятларнинг ўсиши – охириги ҳисобот даври учун баланс маълумотлари билан таққослаганда контракт имзолаган кунга қарз олинган ва жалб қилинган маблағлар;

Ммаж.сўн. – контрактни имзолаш санаси ва охириги ҳисобот даври учун балансни тузиш санаси ўртасидаги даврда мажбуриятларнинг сўниши;

Ддеб.қарз. – даъво қилиш муддати тугаган дебиторлик қарзлари;

З – зарарлар суммаси.

Корхонанинг фаолияти ёки унинг молиявий ҳолатини баҳолаш – корхонанинг хўжалик ва тижорат фаолияти жараёнида вужудга келувчи молиявий ва кредит муносабатлари натижасини акс эттирувчи тушунчадир.

Тўлов қобилияти коэффициенти корхонанинг тўлов имкониятларини кўрсатади ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{\text{пл}} = A_2 / (П_2 - (Д_{\text{зк}} + K_{\text{зк}} + A_{\text{п}})),$$

бу ерда, $K_{\text{пл}}$ – корхонанинг тўлов қобилияти коэффициенти;

A_2 – айланма активлар (ишлаб чиқариш захиралари, пул маблағлари ва бошқалар);

$П_2$ – мажбуриятлар;

$Д_{\text{ж}}$ – узоқ муддатли қарзлар ва кредитлар;

$K_{\text{зк}}$ – қисқа муддатли қарзлар ва кредитлар;

$A_{\text{п}}$ – харидор ва буюртмачилардан олинган бадаллар.

Бу кўрсаткич бирдан катта бўлиши керак.

Шахсий ва қарз маблағлар нисбатларининг коэффиценти қисқа муддатли қарз маблағларининг шахсий манбалар билан таъминланиш даражасини белгилайди ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{ec} = \Pi_1 / (\Pi_2 - (Дзк + Кзк + Ап)),$$

бу ерда Π_1 – шахсий маблағларнинг манбалари (устав сармоялари, қўшимча сармоялар, тақсимланган фойда).

Бу кўрсаткич бирдан кичик бўлмаслиги керак.

Молиявий боғлиқлик коэффиценти корхона молиявий боғлиқлигининг камайиши (кўпайиши), келгуси даврларда молиявий қийинчиликлар хавфининг кўпайишидан (пасайиши)дан дарак беради ва корхона томонидан кредиторлар олдидаги ўз мажбуриятларини тўлаш кафолатини аниқлайди. Молиявий боғлиқлик коэффиценти қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K_{фш} = \Pi_1 / Иб$$

бу ерда, $Иб$ — актив ёки пасивнинг натижалари.

Бу кўрсаткич 0,5 дан катта ёки унга тенг бўлиши керак.

Шахсий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти корхонада унинг молиявий барқарорлиги учун зарур маблағларнинг мавжудлигини ифодалайди ва қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$K_{oc} = (\Pi_1 + Дзк - А_1) / А_2 ,$$

бу ерда $А_1$ – узоқ муддатли активлар.

Бу кўрсаткич 0,1 дан катта ёки унга тенг бўлиши керак.

Активлар рентабеллиги коэффиценти молиявий-хўжалик фаолиятида фойдаланилаётган активларнинг фойдалилиги (зарарлилиги) даражасини кўрсатади ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{pa} = \Pi_r * Дп / Иб ,$$

бу ерда, $\Pi_r Дп$ – солиқлар тўлангунга қадар фойда.

Бу кўрсаткич нолдан катта бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти корхонанинг иш билан таъминланганлик даражасини ифодалайди ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{им} = K_{факт} / (K_{лойиха} - K_{ижара} + K_{консер}) ,$$

бу ерда $K_{лойиха}$ – маҳсулот ишлаб чиқаришнинг энг катта ҳажми;

$K_{факт}$ – чиқ арилган маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажми;

$K_{ижара}$ – ижарага берилган қувватлардаги маҳсулотларнинг ҳажми;

$K_{консер}$ – консервация қилинган қувватлардаги маҳсулотларнинг ҳажми.

Бу кўрсаткич 0,6 дан катта ёки унга тенг бўлиши керак.

Ускуналар (асосий фондлар)нинг ишдан чиқиши коэффиценти. Бу кўрсаткич қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{изп} = И / О ,$$

бу ерда, $K_{изп}$ – ускуналарнинг ишдан чиқиш коэффиценти;

И – асосий фондларнинг ишдан чиқиши;

О – асосий фондларнинг дастлабки қиймати.

Агар юқоридаги барча коэффицентларнинг тармоқ миқдори тенг ёки катта бўлса, бундай корхона иқтисодий қудратли ва тўлов қобилиятига эга ҳисобланади.

Самарадорликни оширишнинг асосий йўналишлари

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар фаолияти ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари доимо қидиришни талаб қилади. Агар шундай қилинмас экан, корхонанинг қатъий рақобат муҳитида омон қолиши мушкул. Бу айниқса, кичик ва ўрта корхоналарга тегишлидир. Аввал айтиб ўтилганидек, уларнинг вужудга келиши ва ривожланишининг барча босқичларида қийинчиликлар ва ҳал қилинмаган муаммолар жуда кўп учрайди.

Тадбиркор муваффақиятли фаолият юритиши учун оддий бозор омиллари (маҳсулотни доимо янгилаш, сифатини ошириш, маркетинг тадқиқотлари, муваффақиятли рақобат ва бошқалар)дан ташқари ўз фаолиятининг самарадорлигига эришишнинг турли-туман йўлларидан фойдаланиши зарур. Булар қуйидагилардир:

- илғор технология ва замонавий ускуналардан фойдаланиш;
- хомашё ва материалларнинг янги турларини қўллаш;
- асосий фондлардан яхшироқ фойдаланиш;
- айланма маблағлар айланишини жадаллаштириш;
- меҳнатни ташкил қилишнинг самарали шакл ва усулларини қўллаш;
- менежмент фани ва амалиётининг илғор ютуқларидан фойдаланиш;
- мамлакатимиз ва хориж фирмаларининг илғор тажрибаларини татбиқ этиш ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатларига нималар киради?
2. Маҳсулот таннархи нима?
3. Маҳсулот таннархи қандай усуллар билан ҳисобланади?
4. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархи қанадай ҳисобланади?
5. Асосий воситалар амортизацияси деганда нимани тушунасиз?
6. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархи қандай ҳисобланади?
7. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархини ҳисоблашда харажат моддаларини санаб беринг?
8. "Бошқа харажатлар" моддасига қандай харажатлар киритилади?
9. Маҳсулот таннархини ҳисоблаш кетма-кетлиги қандай амалга оширилади?
10. Маҳсулот таннархини пасайтириш йўллари нималардан иборат?

Адабиётлар

1. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. – Т.: ТДИУ, 2010.
2. Самадов А.Н., Останақулова Г.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. -Т.: Молия-иқтисод, 2008.
3. Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, 2005.
- Анискин Ю.П. Организация и управление малым бизнесом: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2008.

ТАҚДИМОТ

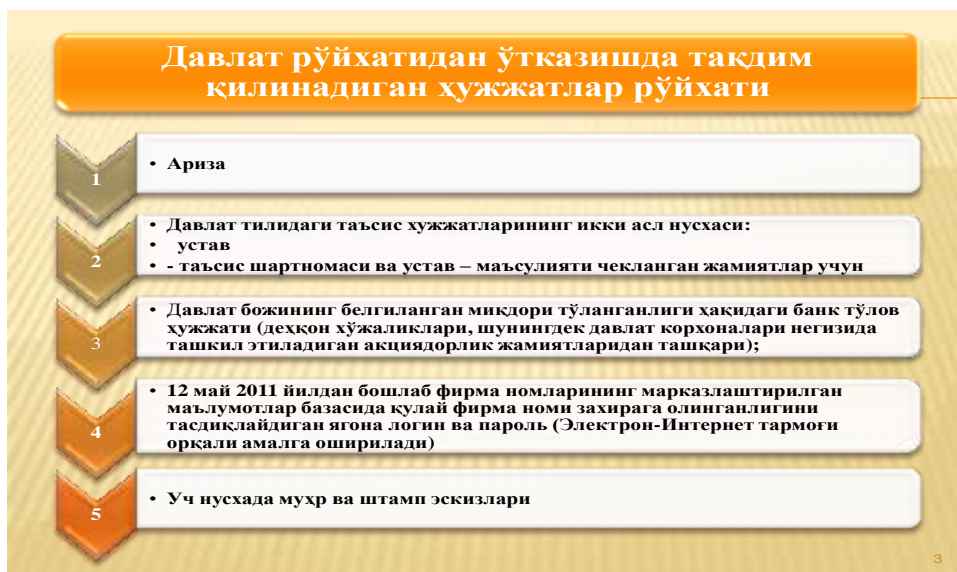
1-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни моҳияти, мазмуни, ташкил этиш, турлари ва шакллари (4 соат) .

Режа

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг моҳияти ва мазмуни.
2. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш.

Тошкент-2015

1

3

Якка тартибдаги тадбиркорлар

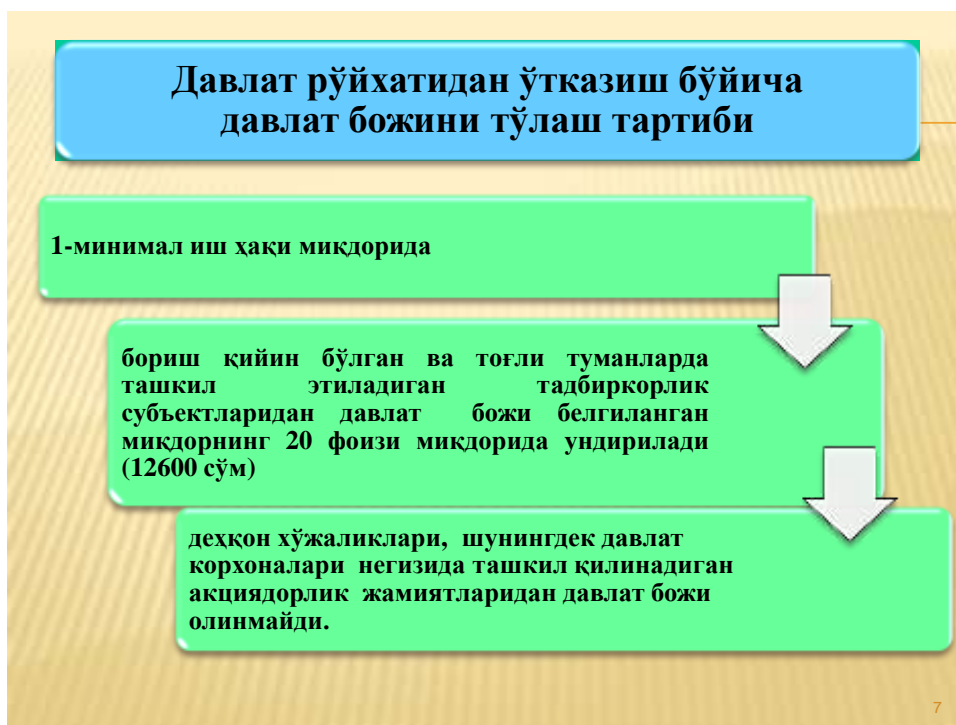
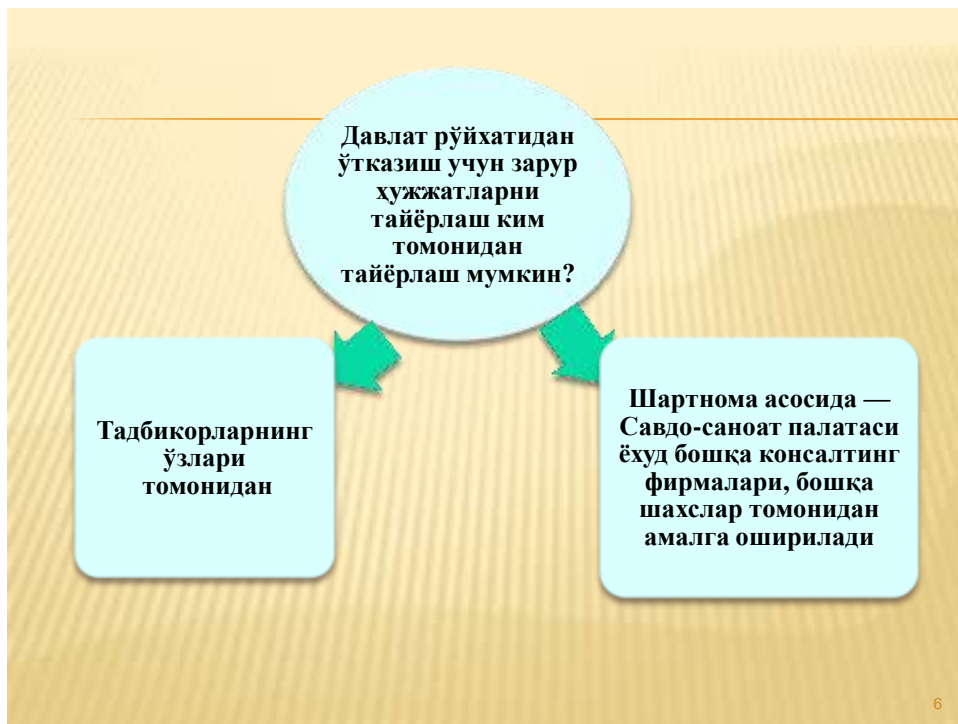
1. Давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги ариза
2. 3x4 см ўлчамдаги иккита фотосурат
3. Давлат божининг белгиланган миқдори тўланганлиги ҳақидаги банк тўлов ҳужжат
4. Паспорт нусхаси

4

Юридик шахс бўлмаган деҳқон хўжаликлари

- 1 • Давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги ариза
- 2 • Туман ҳокимининг ер участкаси ажратиб бериш тўғрисидаги қарори
- 3 • Муҳр ва штамп эскизлари (аризачининг хоҳишига кўра)
- 4 • Паспорт нусхаси

5

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ДАВЛАТ РЎЙХАТИДАН ЎТҚАЗИШ УЧУН ҚАЕРГА МУРОЖААТ ҚИЛИШ КЕРАК?

Туман (шаҳар) ҳокимлиги
ҳузуридаги тадбиркорлик
субъектини рўйхатга олиш
инспекцияси

8

Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш инспекцияси

Ҳужжатлар тушган кундан бошлаб уч кун давомида давлат рўйхатидан ўтганлиги ёки ўтмаганлиги (сабабларини кўрсатган ҳолда) ҳақида қарор қабул қилади.

Икки иш куни ичида:

- статистик кодлар бириктиради;
  - тадбиркорлик субъектининг жойлашган туман ДСИга хабар қилади;
  - муҳр ва штамп тайёрлаш учун рухсатномани расмийлаштиради; давлат рўйхатидан ўтганлиги ҳақидаги гувоҳнома ва бошқа ҳужжатларни беради;
- Тадбиркор томонидан тақдим этилган ҳужжатларда камчиликлар аниқланса 3 иш соат давомида рад жавобини беради.

Тадбиркорлик субъектини рўйхатга олингандан сўнг бир кун давомида жойлашган жойи бўйича давлат реестри тўғрисидаги маълумотни солиқ инспекцияси ва ички ишлар органларига юбордилар.

9

Тадбиркорлик субъектига инспекция томонидан бериладиган ҳужжатлар

юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳномани ва рўйхатдан ўтказувчи органнинг мухри билан тасдиқланган, «рўйхатдан ўтказилди» деган белги қўйилган таъсис ҳужжатлари

эскиз билан биргаликда муҳр ва штамп тайёрлашга рухсатнома берилади.

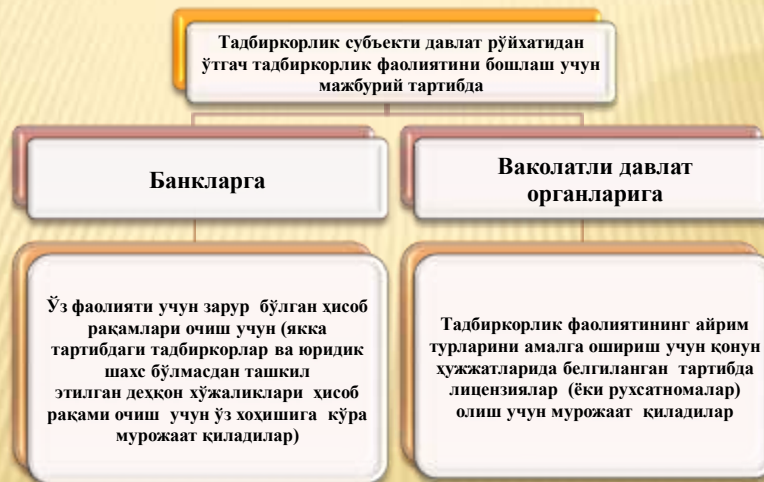
Якка тартибдаги тадбиркорга ва юридик шахс бўлмасдан ташкил этиладиган деҳқон ҳўжалигига

рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома

эскиз билан (тадбиркорларнинг хоҳишига қўра) биргаликда муҳр ва штамп тайёрлашга рухсатнома беради

10

Банк ҳисоб рақамлари очиш ва лицензиялар (рухсатномалар) олиш тартиби

11

2-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмалари ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш (4 соат).

Режа

1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида маркетингни ўрни ва аҳамияти
2. Инфратузилманинг моҳияти. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятига хизмат қилувчи инфратузилмаларнинг турлари ва аҳамияти.
3. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда банкларнинг роли

Тошкент-2015

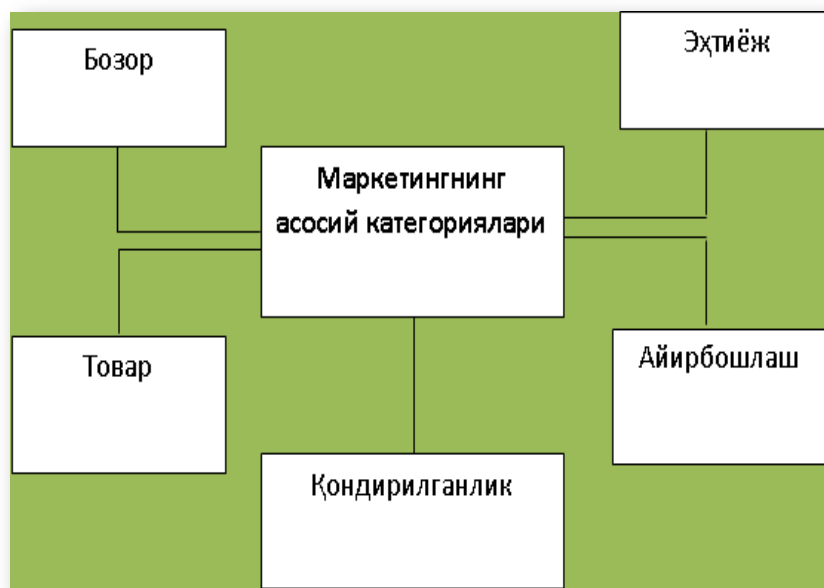
1

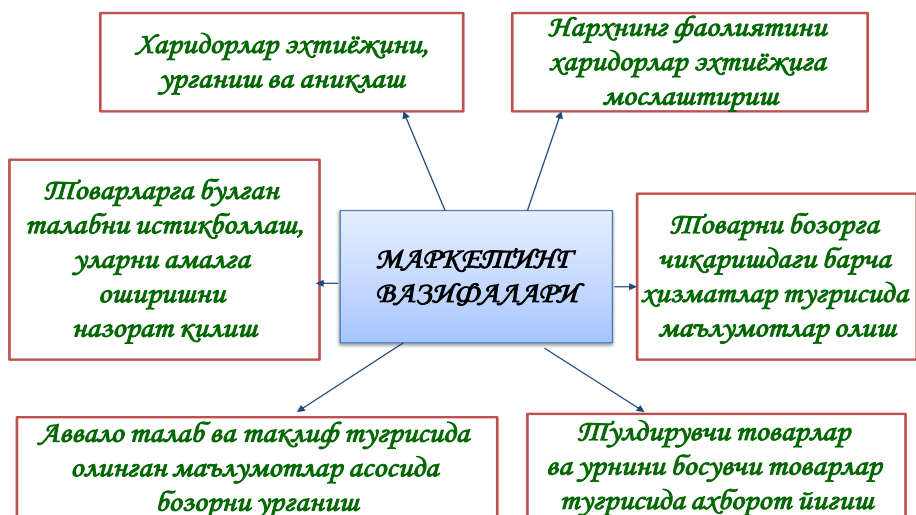
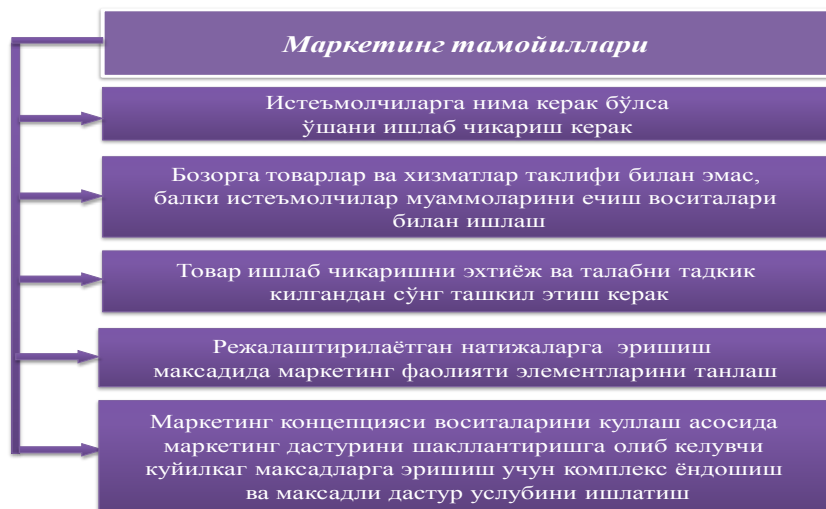
1. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида маркетингнинг аҳамияти

Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида қарор қабул қилиш ва уни ишлаб чиқишда кичик бизнес ва тадбиркорликнинг самарали воситаси ҳамда асоси бўлиб маркетинг ҳисобланади ҳамда кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини бошқариш тизимида, уни ташкил этишда, режалаштириш ва назорат қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Америка ассоциация таърифи

Маркетинг - шундай жараёндан иборатки, унинг ёрдамида ўйланган ғоя режалаштирилади ва амалга оширилади, нархлар ташкил этилади, ғоялар, товарлар ва хизмат кўрсатишлар ҳаракати ва сотишни, айрим шахслар ва ташкилотларни мақсадлари айирбошлаш ёрдамида қондирилади.

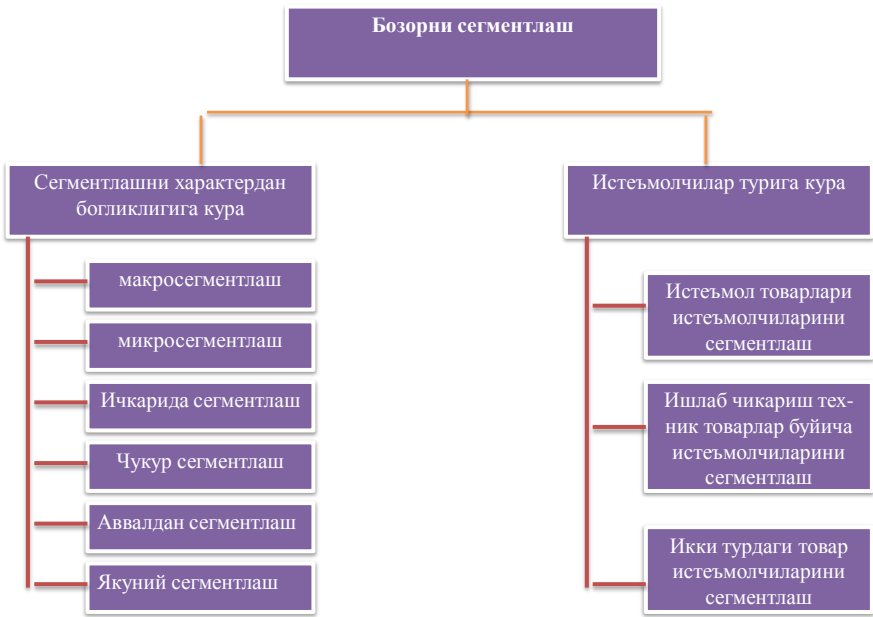
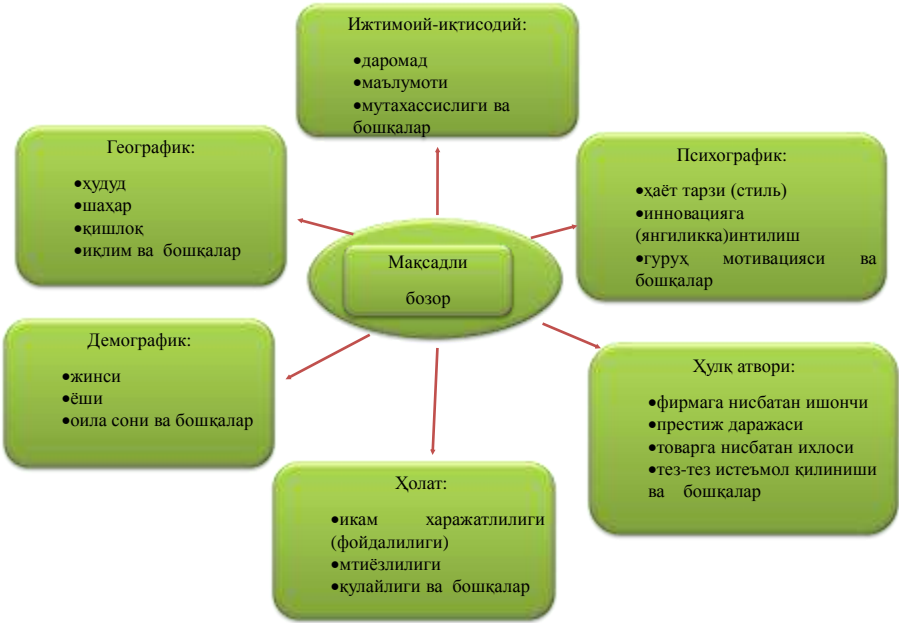
103

06.09.2015

104

Хариддорларга қараб бозорни сегментлаш мезонлари

Географик тамоил
оркали бозорни
жойлашуви, аҳолининг
сони ва зичлиги, тижрат
фаолиятининг тузилиши,
регионни ривожлани
динамикаси, инфляция
даражаси, ҳукукий
чеклашлар ҳисобга
олинади.

Психографик тамоил
натижасида ҳаёт тарзи,
шахснинг типи, жамоат
ҳолати каби ҳисобга
олиниб, турмуш
тарзи шахснинг уз
фаолиятида,
кизикишларида,
катъиятида ва
эътиқодларида уз аксини
топади. Шахснинг тури эса
ҳаётдан мамнун,
меланхолик, узгалардек
иш курувчи, узбилармон
ва бошқа ҳислатларда
булиши мумкин.

Хулқ-атвор тамоили

- оркали харид қилишга йул,
фойдаланувчи мақоми, истеъмол
жадаллиги, боғланиб қолиш
даражаси, товар ҳақида маълумот
бериш, товарга булган муносабати
ҳисобга олинади.

Демографик тамоил

- оилани сони ва сифат таркиби,
оиланинг ҳаётийлик цикли
босқичи, даромадлилик
даражаси, машғулоти тури,
маълумоти, миллати қабилар
инобатга олинади ҳамда бозор
сегментациясининг асосий
тамоилларидан бири
ҳисобланади.

Рекламанинг фаолият доираси ўз ичига қуйидагиларни олади

Маркетинг дастури мажмуи

1. Инфратузилма тушунчасининг моҳияти ва мазмуни

Республикамизда кичик тадбиркорлик субъектларининг самарали фаолият юритиши ва ривожланиб бориши кўп жиҳатдан улар учун яратилган шарт-шароитларга боғлиқ. Кичик тадбиркорлик ривожига қулай имконият яратувчи шарт-шароитлар орасида инфратузилма хизматини алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим.

Инфратузилма

- иқтисодий тизимнинг бир қисмини ташкил этиб, у ишлаб чиқаришнинг бир маромда фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар ярагади.

Инфратузилма

- сўзи лотин тилидан (infrastructure) таржима қилинганда "тузилмадан ташқарида" маъносини англатади. Иқтисодий нуқтаи назардан инфратузилма моҳиятига қуйидаги изоҳ кўпроқ мос келади: "инсон ҳаёти ва ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида фаолиятлар алмашинуви таъминловчи товар ва хизматлар яратишда ўзига хос меҳнат жараёнлари мажмуаси".

Инфратузилма томонидан яратиладиган шароитларни ўз навбатида қуйидагича туркумлаш мумкин

бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатувчи моддий техника таъминоти ва тайёр маҳсулотни сотиш, ахборотни йиғиш ва қайта ишлаш, бухгалтерия хизмати. Технологик, бошқарув масалалари бўйича маслаҳат хизмати ва бошқалар

ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш шарт-шароитлари ишчи ва хизматчиларнинг соғлиғини, таълим олиши ва касбий тайёргарлиги, дам олишларини қўллаб-қувватлаш

Бозор инфратузилмаси

- бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатувчи тармоқларни ўз ичига олади. Унинг таркибига юк транспорти, электр, газ ва сув таъминоти, омбор хўжалиги, алоқа, ахборот, моддий-техника таъминоти, маҳсулотни ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш, техник хизмат кўрсатиш, маркетинг ва реклама, ахборот-маслаҳат, аудиторлик, молия-кредит ва инвестицион каби хизмат турлари киради.

Ижтимоий инфратузилма

- ишлаб чиқариш жараёнида ишчи ва хизматчиларга нормал меҳнат фаолияти яратиш ва ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, шунингдек тадбиркорларнинг турли маиший хизмат турларига талабини қондириш учун хизмат қилади.

Институционал инфратузилма

- иқтисодиёт ривожланишининг оптимал макроиқтисодий нисбатларини қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи соҳалар фаолият турларини ўз ичига олади. Унга иқтисодиётни тартибга солиб турувчи давлат ва нодавлат бошқарув органлари ва бошқалар киради.

Турли хил инфратузилмалар тизими

Бизнес-мактаб

- тадбиркорлар, кичик корхоналарнинг раҳбарлари, кичик корхоналар учун мутахассислар, ишсизлар, ўз ишини очмоқчи бўлган бошқа фуқаролар, кичик тадбиркорликнинг ривожланиши учун масъул хизматчиларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни амалга оширувчи тузилма.

Ўқув-амалий марказлари

- кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва бозор иқтисодиёти учун кадрлар тайёрлашнинг кенг миқёсли дастурини амалга оширувчи тузилма.

Бизнес-инкубаторлар

- махсус танлаб олинган кичик корхоналарни ўз майдонларига жойлаштирувчи ва уларга маслаҳат, ўқитиш ва офис хизматларини кўрсатувчи тузилмалар.

Ижтимоий-амалий марказ

- иш билан банд бўлмаган аҳоли ва ишсизлар ўртасида кичик тадбиркорликни ривожлантириш орқали янги иш ўринларини яратиш билан шугулланувчи, одатда бандлик марказлари қошида ташкил этилувчи тузилма.

Технопарк

- ўз ҳудудида кичик инновацион корхоналарни яратиш ва ривожлантириш орқали илмий салоҳиятдан фойдаланиш ва ишлаб чиқилган технологияларни тижоратлаштириш мақсадида ташкил этилувчи тузилма.

Бизнес-марказ

- тадбиркор ва ишбилармонларга сервис хизматлари кўрсатувчи тузилма.

Консалтинг

- ишлаб чиқаришга иш юзасидан хизмат кўрсатиш соҳасида ихтисослашган фирмаларнинг ўз мижозларига маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техникавий лойиҳаларни экспертиза қилиш билан боғлиқ иқтисодий фаолият.

Аудиторлик компанияси

- турли йўналишдаги фирмаларнинг бозор ва бизнес соҳасидаги имкониятларини аниқлаб берувчи молия-хўжалик фаолиятини ялпи тафтиши билан шуғулланувчи муассаса.

Суғурта компанияси

- суғурталовчи ролида майдонга тушувчи, яъни суғурта ходисаси рўй берган чоғда суғурталанган шахснинг зарарларини қоплаш мажбуриятини ўзига олувчи ташкилот.

Банк ҳисоб рақамлари очиш ва лицензиялар (рухсатномалар) олиш тартиби

Тадбиркорлик субъекти давлат рўйхатидан ўтгач тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун мажбурий тартибда

Банкларга

Ўз фаолияти учун зарур бўлган ҳисоб рақамлари очиш учун (якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахс бўлмасдан ташкил этилган деҳқон хўжаликлари ҳисоб рақами очиш учун ўз хоҳишига кўра мурожаат қиладилар)

Ваколатли давлат органларига

Тадбиркорлик фаолиятининг айрим турларини амалга ошириш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда лицензиялар (ёки рухсатномалар) олиш учун мурожаат қиладилар

11

БАНКДА ҲИСОБ РАҚАМЛАРИ ОЧИШ УЧУН ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТИ ТОМОНИДАН БАНККА ҚУЙИДАГИ ҲУЖЖАТЛАР ТАҚДИМ ЭТИЛАДИ:

- очиладиган ҳисоб рақамлари турлари кўрсатилган ҳолда ариза
- давлат рўйхатидан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳнома нусхаси;
- раҳбар ва бош бухгалтер имзоларининг нотариал тасдиқланган намуналари (деҳқон хўжалиги бошлиғи ва яқка тартибдаги тадбиркор ўз имзолари намуналарини тақдим этади) ва думалоқ муҳр оттискининг икки нусхаси.
- юридик шахс мақоми билан фаолиятни амалга ошираётган тадбиркорлик субъекти таъсис ҳужжатларининг нусхалари (таъсис шартномаси, устав). Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ва хорижий сармоя иштирокидаги бошқа корхоналар учун нотариал тасдиқланган таъсис ҳужжатлари талаб этилади.

Аризани кўриб чиқиш ва банк томонидан ҳисоб рақами очиш муддати кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар олинган кундан бошлаб икки банк кундан ортиқ бўлмаслиги керак (57-банднинг еттинчи хатбошиси ЎзР ВМ 294-сонли қарори 2.10. 2011).

Тадбиркорлик субъектларининг таъсис ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар, давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш учун қуйидагилар асос бўлади:

- тегишли бўлмаган рўйхатга олиш органига мурожаат қилиш
- кўрсатилган ҳужжатларнинг тўлиқ тақдим этилмаганлиги
- тақдим этилган ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги талабларига мос келмаслиги

3-мавзу. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи ва молиявий фаолиятини таҳлили этиш (4 соат).

Режа

- 1.Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.
- 2.Маҳсулотни таннархи ва уни ҳисоблаш усуллар. Маҳсулот таннархини пассайтириш йўллари.
- 3.Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий фаолияти таҳлили.

Тошкент-2015

1

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида тушунча

Ҳар бир корхона маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ харажатларни амалга оширади. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида сарф қилинган моддий ресурслар (асосий воситалар эскириши, хомашё ва материаллар, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар) ва жонли меҳнат сарфи ишлаб чиқариш харажатларини ташкил этади.

Харажатларнинг туркумланиши

2. Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар

ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари

ишлаб чиқариш хусусиятига эга

ишлаб чиқаришга тегишли асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси

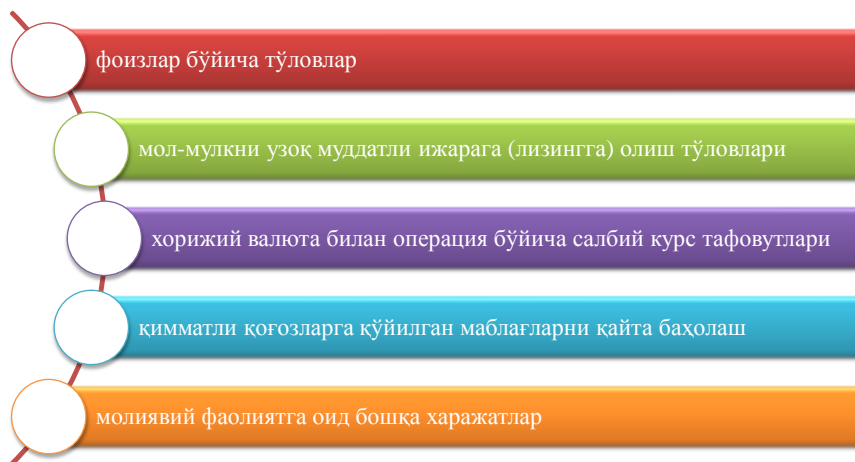
ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бошқа харажатлар

3. Маҳсулот таннархи киритилмайдиган харажатлар

4. Молиявий фаолият бўйича харажатлар ва фавқулодда зарарлар

5. Маҳсулот таннархи ва уни ҳисоблаш усуллари

Маҳсулот таннархини

- ҳисоблашдан кўзда тутилган асосий мақсад - уни ишлаб чиқаришга сарфланган ҳақиқий харажатларни тегишли ҳужжатларда ўз вақтида, тўлиқ ва ишончли акс эттириш ҳамда моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан тежамкорлик асосида, оқилона фойдаланиш устидан назорат ўрнатишдир.

Маҳсулот таннархи

- корхона харажатлари тушунчасидан фарқ қилади. Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа молиявий-хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган барча харажатлари маҳсулот таннархига киритилмайди.

Маҳсулот таннархининг бевосита ва билвосита харажатлари таркиби

Харажат моддалари	Маҳсулот таннархига олиб борилиши жиҳатидан	
	бевосита	билвосита (устама)
Хомашё ва асосий материаллар (қайта кириш қилинган чиқитлардан ташқари)	+	
Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва ярим фабрикатлар	+	
Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар		+
Технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи энергия	+	
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	+	
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий сугуртага ажратмалар	+	
Моддий қийматликлар камомати ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар	+	
Асосий воситалар амортизацияси		+
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар		+

Маҳсулот таннархи бир турдаги маҳсулотни бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатларини шу маҳсулот миқдорига бўлиш орқали топилади

$$MT = MX + IX + CT + A + BIX / M$$

MT	• маҳсулот таннархи, сўм
MX	• ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари, сўм
IX	• ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, сўм
CT	• ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий сугурта тўловлари, сўм
A	• асосий воситалар амортизацияси, сўм
BIX	• бошқа ишлаб чиқариш харажатлари, сўм
M	• маҳсулот миқдори, центнер, дона, кг, тонна

Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари харажат элементлари ва моддалари бўйича гуруҳларга ажратилади. Бундай гуруҳлаш

режалаштирилган маҳсулот ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат сарфларига эҳтиёжни аниқлаш

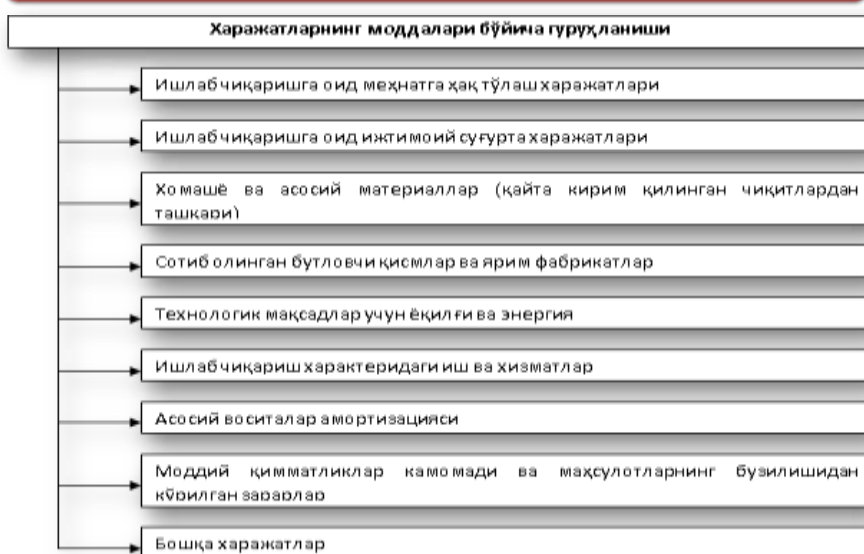
харажатларни иқтисодий мазмунига кўра тақсимлаш

умумий ишлаб чиқариш харажатлари миқдорида у ёки бу харажат элементларининг улушини аниқлаш имконини беради

Бухгалтерия ҳисобида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил килувчи харажатлар иқтисодий мазмуни ва умумийлик хусусиятларига кўра қуйидаги элементларга ажратилади

Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархини ҳисоблаш бўйича харажат моддалари

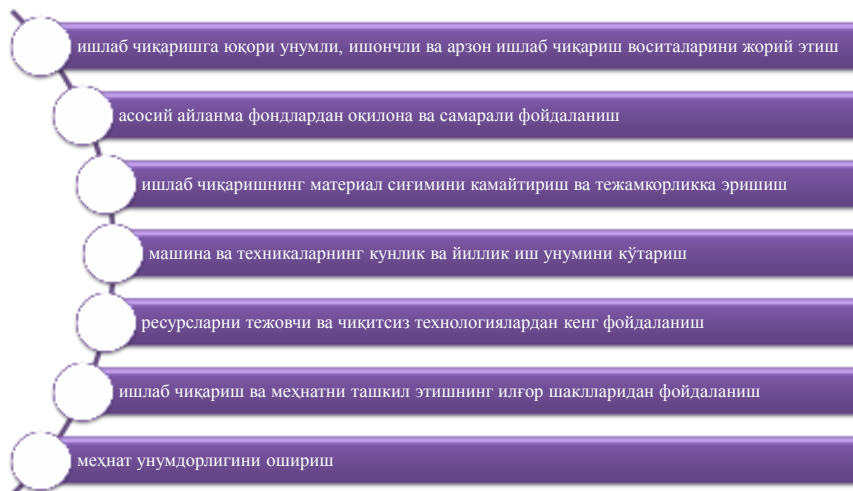
Харажатларнинг моддалар бўйича гуруҳланиши
Ишлаб чиқаришга оид меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари
Ишлаб чиқаришга оид ижтимоий сугурта ажратмалари
Минерал ва органик ўғитлар
Ўсимликлар ва чорва молларини химоялаш воситалари
Ем-хашак ва озука
Уруғлик қўчат материаллари
Қайта ишлаш учун хомашё
Асосий воситалар амортизацияси
Иш ва хизматлар
Чорва молларининг нобуд бўлишидан йўқотишлар
Бошқа харажатлар

7

Маҳсулот таннархини ҳисоблаш кетма-кетлиги

6. Маҳсулот таннархини пасайтириш йўллари

1. Кичик бизнес ва тадбиркорликнинг молиявий фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кичик бизнес корхоналарининг иш фаолияти унинг молиявий ҳолати билан чамбарчас боғлангандир. Молиявий ҳолат корxonанинг ҳар томонлама фаолиятининг натижаларини акс эттиради ва режада белгиланган ишларнинг бажарилишига таъсир кўрсатади. Ҳар бир кичик корxonанинг молиявий хўжалик фаолиятини тўғри олиб борилиши жуда муҳим аҳамият касб этади.

Корхоналар фаолиятининг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлардан асосийси фойдадир.

Корхоналар фойдасининг турлари қуйидагилардан иборат

маҳсулотлар сотишдан тушган ялпи фойда (ЯФ)

асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан тушган фойда (ИЧФ)

умумий хўжалик фаолиятидаги фойда (УХФ)

солиқ тўловларигача бўлган фойда (СФ)

йиллик соф фойда (ЙСФ)

Умумий хўжалик фаолиятидаги фойда (УХФ). Бу алгебрик ифодалар йиғиндиси тарзида ифодаланади: асосий фаолиятидаги фойда (АФФ) плюс дивидендлар (ДД) ва фоизлар бўйича даромадлар (ФД) плюс (ёки минус) чет эл валюталари бўйича операцияларидан олинган даромадлар (ёки камомадлар) (ЧЭВ) плюс (ёки минус) қимматбаҳо қоғозларни қайта баҳолашдаги даромадлар (ёки камомадлар) (КККБ) минус фоизлар бўйича харажатлардан (ФХ) иборат, яъни:

$$\text{УХФ} = \text{АФФ} + \text{ДД} + \text{ФД} \pm \text{ЧЭВ} \pm \text{КККБ} \text{ ФХ}$$

Тижорат кредити

- сотувчиларнинг харидорларга товар шаклида бериладиган кредитидир. Бунда товарлар маълум муддатда пулни тўлаш шarti билан насияга берилади. Тижорат кредитини насияга олувчи унинг эгасига вексел (қарзнинг мажбуриятномаси)ни беради.

Банк кредити

- Банк ва бошқа кредит ташкилотлари пулни унинг сохибларига фоиз тўлаш шarti билан ўз қўлида жамлайдилар ва ўз номидан қарзга бериб, фоиз оладилар.

Истеъмолчи кредити

- Тижорат банклари тадбиркорлик учун фирмаларга, истеъмолчиларга товар сотиб олиш учун қарз беради. Бунинг натижасида истеъмолчи кредити пайдо бўлади.

Давлат кредити

- Банклар давлатга ҳам қарз беради. Шу билан бирга ундан қарз ҳам олади. Бунда давлат кредити пайдо бўлади. Қарз ва унинг фоизи бюджет ҳисобидан қайтарилади. Давлат кредити шароитида қарз берувчилар камдан-кам ҳолларда банклар бўлади. Кўпинча бу вазифани аҳоли, фирма, корхона ва ташкилотлар бажаради.

Халқаро кредит

- ссуда капиталининг халқаро миқёсдаги ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат товар ва валюта кўринишидаги маблағларни қайтариб бериш, муддатлилиқ ва ҳақ тўлаш асосида бериш билан боғлиқдир.

Халқаро кредитнинг асосий шакллари

Фирмавий кредит

- бир мамалакат фирмаси томонидан иккинчи мамалакатдаги фирмага берилган кредитдир. Унинг энг кенг тарқалган тури бу экспортчининг импортчига товарларни тўлов муддатини кечиктириш асосида сотишга асосланган кредитдир.

Акцептли кредит

- йирик банклар томонидан тратталарни акцептлаш шаклида бериладиган кредитлар. Агар экспорт қилувчи импорт қилувчининг тўловга қобиллигига шубҳа қилса ёки тўлов йиғиндисини тезда олишни хоҳласа, ушбу кредитдан фойдаланилади.

Акцептли-рамбурсли кредит

- маъноси шундаки, экспорт қилувчининг вексели учинчи мамалакат банки томонидан акцептланади ва импортчи векселда кўрсатилган йиғиндини акцептланган банкка ўтказиши.

Кичик бизнес ва тадбиркорликни молиялаштириш бўйича қонун ҳужжатлари такомиллаштирилмоқда:

Микромолиялаш соҳасидаги қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш, кредит уюшмалари ва микрокредит ташкилотлари тизимини ривожлантиришни таъминлашга қаратилган **“Микромолиялаш соҳасининг янада такомиллаштирилиши муносабати билан айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”**ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Мазкур қонун доирасида

- **“Кредит уюшмалари тўғрисида”**ги,
- **“Микромолиялаш тўғрисида”**ги,
- **“Микрокредит ташкилотлари тўғрисида”**ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш назарда тутилган.

Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва юритиш учун зарур молиявий маблағларни жалб қилиш йўллари

Тўғридан-тўғри инвестициялар

Бунда Сизнинг бизнесингизга ташқаридан жисмоний ёки юридик шахс томонидан маблағ киритилади ва ҳамкор сифатида бошқарувда қатнашиши ва фаолиятини амалга ошириш натижасида олинган фойданинг бир қисмини олиш имконига эга бўлади

Кредит ва лизинг

Сиз вақтинча олган пулингизни қайтаришингиз ҳамда кредитор ёки лизинг ташкилотига қарз берганлиги учун маълум муддатга фойз шаклида тўлов тўлашингиз керак бўлади (масалан, йилига 12%);

Грантлар

Маблағлар Сизга донор-шахс (тақдим этувчи) томонидан қандайдир муайян вазифани амалга ошириш учун қайтариб бермаслик асосида берилади

Тадбиркорлик фаолиятини тўғридан-тўғри инвестициялаш йўли билан молиялаштириш

Ўз шахсий жамғармалари;

Оила аъзолари ва дўстлари берган қарзлари;

Бир ёки бир неча шерикларни жалб қилиш.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ТОМОНИДАН КРЕДИТ ОЛИШ УЧУН ТАҚДИМ ЭТИЛАДИГАН ҲУЖЖАТЛАР

Юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектлари:

- ❖ Кредит олиш учун ариза;
- ❖ Пул оқимлари тахмини ҳисобот бизнес-режа;
- ❖ Ўз молиявий ва ишлаб чиқариш имкониятларини таҳлил қилиш;
- ❖ Охириги ҳисобот санасига молиявий ҳисоботлар;
- ❖ Кредит таъминоти билан боғлиқ ҳужжатлар.

Юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектлари:

- ❖ Кредит олиш учун ариза.
- ❖ Пул оқимлари тахмини кўрсатилган бизнес-режа.
- ❖ Кредит таъминоти билан боғлиқ ҳужжатлар

Шу билан бирга, банк томонидан лойиҳани тўлиқ таҳлил қилиш учун лозим бўладиган бошқа ҳужжатлар талаб қилиниши мумкин.

“Микрокредитбанк” ОАТБ томонидан ажратиладиган микрокредит ва микролизинг шартлари

Бошланғич сармояни шакллантириш учун – энг кам иш ҳақининг **50 баробаридан 200 баробаригача**

Йиллик 3 фоиз,
18 ой муддатга

Айланма маблағларни тўлдириш – энг кам иш ҳақининг **500 баробаригача**

Йиллик 6 фоиз,
24 ой муддатга

Имтиёзли микролизинг – энг кам иш ҳақининг **2000 баробаригача**

Йиллик 5 фоиз,
36 ой муддатга

Ўзбекистон Республикасидаги банклар фаолияти ва қўл олинган кредит олиш қобилиятини баҳолаш усуллари

Кредит олиш қобилиятини баҳолаш усуллари:

Молиявий
коэффициентлар асосида

Рискларни умумий вуждуга келадиган қарз миқдори ва ўртача истиқболдаги рискларни тенденцияси асосида аниқланади;

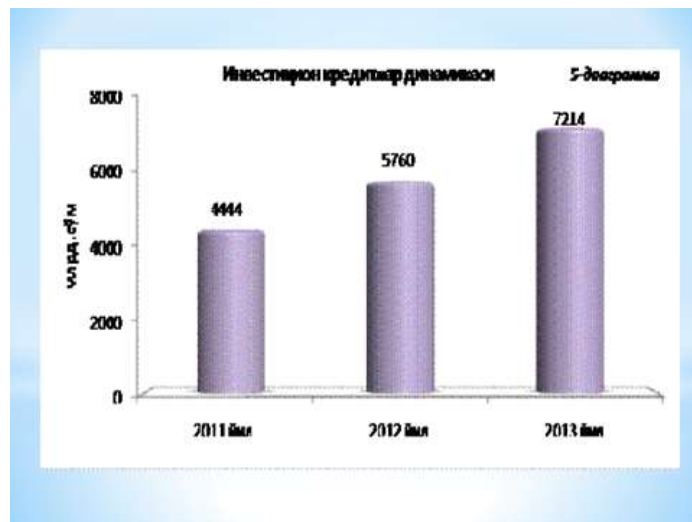
Пул оқими тахлили
асосида

Мижозни нафақат кредит олиш қобилиятини балки унинг келгусидаги салбий жойларини кўрсатиб беради ва шу асосда келгусида янги кредитлар олиш имкониятини ҳам баҳолайди;

Ишбилармонлик
риски тахлили
асосида

Мижозни фақат бир мартаба кредит олиш қобилияти ва унинг пул оқими ни баҳолаш имконияти мавжуддир;

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

№	Саволлар	А	Б	С	Д	Тўғ-ри жа-воб
1	Адам Смит тилга олган “кўзга кўринмас қўл” нима?	бу – қиймат қонуни;	бу – нарх-наво;	бу – рақобат;	бу – еркин тадбиркорлик;	4
2	Акциядорлик жамияти – бу:	жисмоний шахслар капиталларининг бирлашуви бўлибу акциялар чиқариш йўли билан ташкил этилади	мулк егалари томонидан бир нечта мустақил акциядорлик жамиятлари фаолиятини назорат қилиши мақсадида ташкил этилган хиссадорлик жамиятидир	давлат мулки ва унинг назорати остида ишловчи корхона	юридик шахслар капиталларининг бирлашуви бўлиб у акциялар чиқариш йўли билан ташкил этилади	1
3	Акциз солиғи ставкасини ким белгилайди?	Олий Мажлис	Вазирлар Маҳкамаси	Молия Вазирлиги	Давлат солиқ қўмитаси	4
4	Англия саноатининг муваффақиятини “инглиз тадбиркорлари истеъдоди” таъминлаганини таъкидлаган иқтисодчи ким?	Р. Кантинол	Ж.Б.Сей	Смит	Рикардо	2
5	Аралаш мулк шаклларига қараб корхона қуйидаги турларга бўлинади:	хусусий корхона, жамоа корхоналар, давлат корхоналари, аралаш корхоналар	давлат буюртмаси сақланган корхона	ҳам буюртма, ҳам бозорга ишловчи корхона	фақат бозорга ишловчи корхона	1
6	Аудитор фирма деганда:	ишлаб чиқаришга иш юзасидан маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техникавий лойиҳаларни экспертиза қилиш билан шуғулланувчи корхоналари тушунилади	муҳандислик маслаҳат хизматларини тижоратчилик қоидаларига асосланган ҳолда амалга оширувчи корхоналари тушунилади	янги техника, технология, товар намуналарини яратувчи корхоналар тушунилади	хўжалик фаолиятини текшириш, тафтиш ва таҳлил этиш билан шуғулланувчи корхоналар тушунилади	4
7	Бир тармоқда мустақил фаолият кўрсатувчи корхоналарнинг бирлашмаси бу...?	концерн	венчур	картел	консорциум	3

8	Бир оилавий корхона иштирокчиси бир вақтнинг ўзида нечта оилавий корхона иштирокчиси бўлиши мумкин?	2 та, ва ундан ортиқ	фақат бир оилавий корхона иштирокчиси бўлиши лозим;	бир ва ундан ортиқ	агар ўз мулки билан кирадиган бўлса, бир нечта оилавий корхона иштирокчиси бўлиши мумкин.	2
9	Биржанинг қандай турлари мавжуд?	товар биржаси, кимматбахо коғозлар биржаси, фонд биржаси, валюта биржаси	товар биржаси, фонд биржаси	кимматбахо коғозлар биржаси, валюта биржаси	фонд биржаси, валюта биржаси	1
10	Бизнес – бу:	тадбиркорликнинг энг асосий унсуридир;	рухсат етилган, жамият аъзоларига наф келтирувчи фаолият билан шуғулланиб, пул, даромад топишни билдиради;	шахсий бойлик, фойда орттиришга қаратилган иш;	пулдан пул келтириб чиқаришдир;	2
11	Бизнес - режа нима?	бизнес - режа фирманинг ривожланиши стратегиясини белгилаб берадиган асосий ҳужжат	бу тадбиркорларнинг бизнес учун капитал йиғувчи ва у учун бошқарув юналишларини белгилаш учун тузилган ҳужжат	тадбиркорликнинг оператив фаолиятини юргизиш режаси	корхонанинг қисқа даврга мулжалланган режаси	1
12	Бизнес қилишдан мақсад:	фойда олиш ва уни муттасил ошириб боришдир	ҳаражатдан кўра кўпроқ даромад олишдир	бизнесни ривожлантириш ва социал еҳтиёжларни кондириш	фойда олиш ва уни муттасил ошириб боришдир, ҳаражатдан кўра кўпроқ даромад олишдир	4
13	Бизнес режа нечта бўлимдан иборат бўлади?	5	9	5 дан 18 гача	18	3
14	Бизнес режа тузиш муддатлари қайси бандда тўғри кўрсатилган?	1 йилга	1 йилдан 10 йилгача	3 йилдан 5 йилгача	Муддақиз	4
15	Бизнес режа тузишдан мақсад нима?	бозор еҳтиёжлари мавжуд ресурслар имкониятидан келиб чиқиб корхона ва фирмалар фаолиятини жорий ҳамда келгуси даврга режалаштириш	юқори фойда олиш	барча турдаги манбалардан самарали фойдаланиш	лойиҳа самардорлигини ошириш	1
16	Бизнесмен – бу:	бизнес билан шуғулланувчи шахс	бизнес билан шуғулланувчи ташкилот	ерни ижарага бериб, рента орқали пул топувчи шахс	пулни банкка қўйиб, фоиз орқали пул топувчи шахс	1

17	Бозор (маркетинг) комплекси нима?	бу бозорга товар етказиб бериш учун зарур бўлган маркетинг элементларининг оптимал комбинациясидир	маркетингни товар ва нарх элементлари йиғиндиси	бозордаги таксимот ва коммуникация каналлари йиғиндиси	маркетингни товар ва силжитиш элементлари йиғиндиси	1
18	Бозор (маркетинг) режаси нима?	Маркетинг стратегияси ёритилган ҳужжат.	Мақсадлар, маркетинг стратегияси, маркетинг комплекси дастури, сотиш дастури ҳамда иқтисодий ҳисоб-китоблар ёритилган ҳужжат.	Мақсадлар, маркетинг стратегияси ва сотиш дастури ёритилган ҳужжат.	Маркетинг тактикаси ёритилган ҳужжат.	2
19	Бозор конъюнктураси нима?	У бозорда вужудга келаётган талабдан иборатдир.	У бозорда вужудга келадиган таклифдан иборатдир.	Бу бозорда маълум бир вақтда юзага келган иқтисодий ҳолатдир (асосан талаб ҳамда таклиф нисбати ва у билан боʻлиқ бўлган нархлар даражаси орқали юзага келади.)	У бозорда вужудга келадиган нарх даражасидан иборатдир.	3
20	Бозор рақобати – бу:	бозор иқтисодиётида ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун кураш;	мажбурий сафарбарлик;	“социалистик мусобақа”;	товар ишлаб чиқарувчига танҳо ҳукмронликни таъминлаб берувчи дастак;	1
21	Бугунги кунда кичик бизнес соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун бериладиган имтиёзли микрокредитларни йиллик енг паст ставкаси неча фоизни ташкил этади?	5 фоизни	2 фоизни	3 фоизни	6 фоизни	3
22	Бошқарув бўғинлари- бу...	Битта вазифани бажарувчи мустақил таркибий унсур	Битта ёки бир қанча вазифаларни бажарувчи таркибий унсурлардир	Битта ёки бир қанча вазифаларни бажарувчи мустақил таркибий унсурлардир	Бир қанча вазифаларни бажарувчи мустақил таркибий унсурлар	3

23	Бошқарув қарори деганда нима тушунилади?	Жамиятдаги моддий ва маънавий еҳтиёжларнинг реал кондирилиш имкониятлари билан бир нуктада кесишуви	Битта муаммо бўйича бир неча қарорлар ишлаб чиқиш ва улардан биттасини амалда қўллаш	Қарорларга ходимларни ишга олиш ва бўшатиш, улар иш ҳақларининг ўзгариши каби ҳужжатларни киритиш мумкин	Шахсий фойда учун ҳаракат килувчи, тадбиркор кишилар фаолият юритиши	1
24	Бозор сегментацияси деганда нимани тушунаси?	бир хил истеъмол кувватига ега булган товарлар гуруҳи	бозорни хар хил харидорлар гуруҳларига булиш, ажратиш, табакалаштириш	аҳолини ёшига караб гуруҳ булиши	даромадлигига караб қисмларга ажратиш	2
25	Бозорда нарх қайси омиллар натижасида шаклланади?	Ишлаб чиқариш омили натижасид	Маркетинг харажатлари омили натижасид	Талаб, ишлаб чиқариш, маркетинг ва бошқа харажатлар, фойда ва рақобат омиллари натижасид	Фақат талаб омили натижасид	3
26	Эмбарго – бу:	товар ва хизматларни мамлакат ташқарисига чиқариш;	ички бозорда сотиш учун мамлакатга хорижий товарлар киритиш ва хизмат келтириш;	товарларни, хизматларни, валюталарни мамлакатдан олиб кетишни ёки мамлакатга киритишни давлат томонидан тақиқлаб қўйилиши;	шартнома шартларига мувофиқ у ёки бу товарга мос келиши шарт бўлган сифат, меъёр, стандарт;	3
27	Еркин иқтисодий ҳудуд – бу:	хукукий муҳит мавжуд бўлган ҳудуд;	имтиёзли иқтисодий шароитлар жорий етилган ҳудуд;	фақат бож тўловларидан озод етилган ҳудуд;	фақат солиқ тўловларидан озод етилган ҳудуд.	2
28	Еркинлик даражасига караб корхоналар қуйидаги турларга бўлинади:	ижара корхоналари	хусусий корхоналар	давлат буюртмаси сақланган корхоналар, ҳам буюртма ҳам бозога ишловчи корхоналар, фақат бозорга ишловчи корхоналари	буюртма ва бозорга ишловчи корхона	3
29	Фаолият йўналиши бўйича тадбиркорлик қандай турларга бўлинади:	товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ тадбиркорлик;	товарни сотиш, қайта сотиш ва тижорат ишларини ташкил етиш билан боғлиқ тадбиркорлик;	ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий маслаҳат тадбиркорлиги;	жавобларнинг ҳаммаси тўғри.	3
30	Фирмада ишлаб чиқарилган маҳсулот ғоят ноёб бўлиб, унинг ўрнига ўтадигани бўлмаса, у холда:	бозорда соф монополия амал қилаётган бўлади;	бозорда соф рақобат амал қилаётган бўлади;	бозорда фирмалар сони жуда кўп бўлади;	бозорда нарх устидан назорат йўқ бўлади.	1

31	Фирмаларда:	ўзгаларни ёллаб ўз фаолиятларини олиб борадилар	фирма егаси якка соҳиб, унинг устидан ҳеч ким хўжайинлик қила олмайди	хавф-хатар фақат бир киши – соҳиб зиммасига тушади	“кемага тушганнинг жони бир” қоидаси амал қилади	4
32	Инфляция деганда нимани тушунасиз?	нарх - наво умумий даражасининг ошиши, реал товарлар таклифларига нисбатан пул массаси ортиб, пулнинг кадр - киммати ва харид қобилиятининг пасайиб кетиши	нарх - наво умумий даражасининг пасайиши	аҳоли турмуш даражасини кутарилиши	пулнинг кадрсизланиши	4
33	Иш қўламига қараб корхоналар қуйидаги турларга бўлинади:	хусусий корхона	хиссдорлик корхоналари	жамоа корхоналари	йирик корхоналар, ўрта корхоналар, кичик корхоналар	4
34	Истеъмол товарлари бозорини сегментлашда қайси мезонлардан фойдаланилади?	ижтимоий, маданий, хулқ атвор;	географик; демографик; психографик; хулқ атвор	ижтимоий-маданий, ижтимоий - иқтисодий;	психографик, ижтимоий - иқтисодий.	2
35	Жисмоний шахс – бу:	мамлакатнинг ҳуқуқли бўлиш қобилиятига ега бўлган фуқаросидир	ўз мулкига ега бўлиб, мажбуриятлари учун шу мулки билан жавоб берадиган, белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган ва мулкни мустақил бошқариб бораётган ташкилот	мустақил муассаса	мустақил корхона	1
36	Жойларга чиқиб тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) қайси назорат қилувчи идора томонидан амалга оширилади?	молия вазирлигининг ҳудудий бўлимлари	бош Прокуратура ҳузуридаги СВОЖҚҚ департаменти	давлат статистика қўмитасининг ҳудудий бўлимлари	давлат солиқ инспекцияси	4
37	Картел деганда:	ишлаб чиқаришга иш юзасидан маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техникавий лойиҳаларни экспертиза қилиш билан шуғулланувчи корхоналари тушунилади	мухандислик маслаҳат хизматларини тижоратчилик қоидаларига асосланган ҳолда амалга оширувчи корхоналари тушунилади	янги техника, технология, товар намуналарини яратувчи корхоналар тушунилади	монополистик бирлашма шаклидаги корхона тушунилади	4

38	Катта фирмалар:	асосан истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан шуғулланадилар;	умумий технологик ва техник инфратузилма соҳасида фаолият кўрсатадилар;	халқаро меҳнат тақсимотида ҳам иштирок этадилар;	кооперациялашган ва ихтисослашган қисмлар ва деталлар ишлаб чиқариш соҳасида фаолият кўрсатадилар;	2
39	Кичик (бизнетадбиркорлик субъектлари қайси жавобда тўғри келтирилган?)	якка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирмалар, кичик корхоналар	микрофирмалар, фермер хўжаликлари	микрофирмалар, уй меҳнати шароитида ишловчи фуқоролар, якка тадбиркорлар кичик корхоналар	микрофирмалар, якка тартибдаги тадбиркорлар	1
40	Кичик бизнес субъекти деганда нимани тушунасиз?	якка тартибдаги тадбиркорлик, хусусий тадбиркорлик, жамоа тадбиркорлиги;	якка тартибдаги тадбиркорлик, микрофирма, кичик корхона, оилавий корхона;	кичик корхона, ўрта корхона, йирик корхона, микрофирма;	микрофирма, кичик корхона, фермер хўжаликлари, оилавий корхона	2
41	Кичик бизнес субъектларида улар рўйхатдан ўтган пайитдан бошлаб неча йил давомида режали солиқ текширувлари ўтказилмайди?	1 йил давомида;	2 йил давомида;	3 йил давомида;	4 йил давомида;	3
42	Кичик бизнес субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш неча кунда амалга оширилиши керак?	ариза берилган санадан бошлаб 7 иш кунидан 30 иш кунигача	ариза берилган санадан бошлаб 12 иш кунидан	ариза берилган санадан бошлаб 10 иш кунидан 30 иш кунигача	ариза берилган санадан бошлаб 5 иш кунидан	1
43	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари қачон давлат рўйхатидан ўтказилган деб ҳисобланади?	ҳокимиятнинг қарори чиққан кундан бошлаб;	банкда ҳисоб рақами очилган кунидан бошлаб;	ягона давлат реестрига киритилган кундан бошлаб;	солиқ инспекциясида рўйхатдан ўтган кунидан бошлаб.	3
44	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш неча иш кунидан амалга оширилади?	2 иш кунидан;	3 иш кунидан;	5 иш кунидан;	7 иш кунидан;	1
45	Кичик фирмалар:	кооперациялашган ва ихтисослашган қисмлар ва деталлар ишлаб чиқариш асосида фаолият кўрсатади	асосан истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан шуғулланади	умумий технологик ва техник инфратузилма соҳасида фаолият кўрсатади	асосан савдо – сотиқ билан шуғулланади	2

46	Кредит бериш таъминлари қайси бандда тўғри тавсифланган?	халқаро аҳамиятдаги лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида	узок муддатга	қайтариб бериш фоизи билан, мақсадли, муддатли	имтиёзли	3
47	Квота деганда:	шартнома шартларига мувофиқ у ёки бу товарга мос келиши шарт бўлган сифат, меъёр, стандарт;	умумий ишлаб чиқариш, сотиш, экспорт ва бошқа иқтисодий фаолият соҳаларида келишув асосида ҳар бир иштирокчи учун жорий қилинадиган ҳисса тушунилади;	давлат ва халқаро ташкилотлар томонидан товар ишлаб чиқариш, уларни экспорт ва импорт қилиш юзасидан чеклашларнинг жорий этилиши тушунилади;	давлат томонидан бирор товарлар, хизматлар, валюта ҳамда бошқа бойликларни мамлакатга келтириш ёки бошқа мамлакатларга олиб кетиш, четга чиқаришни тақиқлаб қўйиш тушунилади;	3
48	Консалтинг фирма деганда:	ишлаб чиқаришга иш юзасидан маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техникавий лойиҳаларни экспертиза қилиш билан шуғулланувчи корхоналари тушунилади	муҳандислик маслаҳат хизматларини тижоратчилик қоидаларига асосланган ҳолда амалга оширувчи корхоналари тушунилади	янги техника, технология, товар намуналарини яратувчи корхоналар тушунилади	хўжалик фаолиятини текшириш, тафтиш ва таҳлил этиш билан шуғулланувчи корхоналар тушунилади	1
49	Корпорация қайси тилдан олинган?	инглиз тилидан	лотин тилидан	француз тилидан	немис тилидан	1
50	Корхона – бу:	юридик шахс ҳуқуқига ега бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект, меҳнат жамоаси	монополистик бирлашмаларнинг бир шакли	кооперациянинг бирламчи бўғини	йирик кўп тармоқли кооперация	1
51	Лицензия – бу:	ваколатли давлат органлари томонидан тадбиркорларга бериладиган ҳужжат, ёзма рухсат;	хусусий тарзда бирор соҳибкорнинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга рухсат берувчи ҳужжат;	молия (пул) мажбуриятини акс эттирувчи ҳужжат, ёки қимматли қоғоз тури;	нотўғри жавоб йўқ.	1
52	Маҳаллий солиқларга қайси бир солиқ тури қиради?	қўшилган қиймат солиғи	аҳолининг даромад солиғи	Акцизлар	мол-мулк солиғи	4
53	Маҳсулот қиймати деганда нима тушунилади?	Корхонанинг улгуржи баҳоси	Воситачи(сотувч ининбаҳоси	Таннарх	Маҳсулотнинг бозорда сотилиши	4

54	Маркетинг стратегияси нима?	Корxonани бозордаги ҳаракатларини яқин муддатлар бўйича режалаштириш усули.	Корxона истиқбол учун бозордаги ҳаракатларини аниқ мақсадлар бўйича режалаштириш чора-тадбирлар усули.	Корxonани бозордаги ҳаракатларини ўрта муддатлар бўйича режалаштириш усули.	Корxonани бозордаги ҳаракатларини бир йилга бўлган режалари.	2
55	Маркетинг режаси нима?	маркетинг стратегияси ёритилган ҳужжат	мақсадлар, маркетинг стратегияси, маркетинг комплекси дастури, сотиш дастури ҳамда иқтисодий ҳисоб китоблар ёритилган ҳужжат	мақсадлар, маркетинг стратегияси ва сотиш дастури ёритилган ҳужжат	маркетинг тактикаси ёритилган ҳужжат	2
56	Маркетингни бошқариш жараёни нималардан иборат?	У бозорни таҳлил қилишдан иборатдир.	У бозор таҳлили, мақсадли бозорларни танлаш, маркетинг комплексини ишлаб чиқиш ҳамда маркетинг чора-тадбирларини ҳаётга тадбиқ этишдан иборатдир.	У маркетинг чора-тадбирларини ҳаётга қўллашдан иборатдир.	У рақобатчини таҳлил қилишдан иборатдир.	2
57	Маркетингни макро муҳитига қандай омиллар таъсир этади?	ташқи ва ички муҳит омиллари;	демографик, иқтисодий, табиий, техник, сийёсий, маданий омиллар;	бирламчи ва иккиламчи аҳборот манбалари;	рақобат омиллари, молиявий ҳолати.	2
58	Масъулияти чекланган ширкатнинг масъулияти чекланмаган ширкатдан қандай фарқи бор?	жамият қатнашчилари ўзлари қўшган улушлари доирасида жавобгар бўладилар	ширкат ўз фаолияти учун низом фонди миқдорида жавобгар ҳисобланади	ширкат ўз фаолияти учун низом капиталидан қўп бўлган пул миқдорида жавобгар бўлади	бир шерик бошқасининг жавобгарлигини ҳам ўз зиммасига олади	1
59	Муддати бўйича режалаштиришнинг қандай турларини биласиз?	стратегик режалаштириш, узок муддатли режалаштириш, тактик режалаштириш,	узок муддатли, урта муддатли, киска муддатли режалаштириш	стратегик режалаштириш, тактик режалаштириш, урта муддатли режалаштириш	оператив режалаштириш, стратегик режалаштириш	2
60	Молиявий тадбиркорликка тадбиркорликнинг қайси турлари қиради?	аудиторлик, лизинг, банк, суғурта, фонд биржалари;	суғурта, савдо, илмий-техник, хизмат кўрсатиш;	фонд биржалари, банк, суғурта, аудиторлик;	банк, суғурта, лизинг.	3
61	Нарх сиёсати нималарни ётиборга олиши керак?	талабни ётиборга олиши керак	товар сифатини ётиборга олиши керак	таклифни ётиборга олиши керак	талабни, таклифни, товар сифатини, истеъмолчининг харид	4

					куватини еътиборга олиши керак	
62	Оилавий корхона бу ...	муайян муддатда ташкил етилади;	нотуайян муддатда ташкил етилади;	10 йил муддатда ташкил етилади;	3-5 йил муддатда ташкил етилади;	2
63	Оилавий корхона бошлиғи ким ҳисобланади?	оиланинг ёши улуғ вакили;	оилавий корхона барча иштирокчилари бир овоздан иш муомоласида ўз номларидан иштирок этиш ҳуқуқини олган шахс;	оиланинг ёши улуғ вакили; вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотган оила бошлиғи;	вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотган оила бошлиғи;	3
64	Оилавий корхона фойдаланиши мумкин бўлмаган моддалар, материаллар ва асбоб-ускуналарнинг рухсати ким томонидан белгиланади?	Қонунчилик палатаси томонидан;	Сенат томонидан;	Вазирлар Маҳкамаси томонидан;	Олий мажлис томонидан;	3
65	Оилавий корхона ходимлари ёллаши мумкинми?	Мумкин эмас;	Оилавий корхона ходимлари бўлиб фақат оила аъзолари ҳисобланади;	қонун ҳужжатларига мувофиқ ёллаши мумкин;	тўғри жавоб а ва в	3
66	Оилавий корхона иштирокчиларининг энг кам сони қанча бўлиши лозим?	Оилавий корхона иштирокчиларининг энг кам сони икки кишидан кам бўлмаслиги лозим;	Оилавий корхона иштирокчиларининг энг кам сони аҳамиятсиз;	қонун ҳужжатларида белгиланган ўртача йиллик сони 15 нафардан кўп бўлиши лозим;	тўғри жавоб а ва в.	1
67	Оилавий корхона иштирокчиларининг умумий йиғимини ваколатларига нималар қиради?	оилавий корхонанинг таъсис шартномасига ўзгартириш ва қўшимчалар қириқ;	оилавий корхона бошлиғини сайлаш;	оилавий корхона фаолиятининг турларини белгилаш;	оилавий корхонанинг таъсис шартномасига ўзгартириш ва қўшимчалар қириқ; оилавий корхона бошлиғини сайлаш; оилавий корхона фаолиятининг турларини белгилаш;	4

68	Оилавий корхона томонидан қайси фаолиятни кўп квартиралар уй турар жойларида амалга оширишга йўл қўйилмайди?	саноат тусидаги фаолиятни;	хизмат кўрсатиш фаолиятини;	қонун билан тақиқланмаган барча фаолиятни;	хеч қандай фаолият билан шуғулланиш мумкин эмас;	1
69	Оилавий корхона устав фонди миқдори қанча бўлиши лозим?	енг кам иш ҳақининг ўн бараваридан кам бўлмаслиги керак;	енг кам иш ҳақининг ўн бараваридан кўп бўлмаслиги керак;	енг кам иш ҳақининг беш бараваридан кўп бўлмаслиги лозим;	енг кам иш ҳақининг беш бараваридан кам бўлмаслиги лозим;	1
70	Оилавий корхонанинг устав фонди нималар ҳисобидан шакиллантирилади?	пул маблағлари, қимматли қоғозлар;	оила яшайётган уй жой;	пул билан баҳоланадиган мулк хуқуқлар;	пул маблағлари, қимматли қоғозлар; пул билан баҳоланадиган мулк хуқуқлар;	4
71	Оператив қарор - бу...	Корхона, ҳудуд, соҳа даражасида қарорлар бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ечишга ёрдам беради	Хўжалик бошқарув қарорларидир. Улар бошқариладиган объектни узлуксиз ишлаш жараёнини қўллаб-қувватлаш учун жорий масалалар бўйича қабул қилинади	Қарорларга ходимларни ишга олиш ва бўшатиш, улар иш ҳақларининг ўзгариши каби ҳужжатларни киритиш мумкин	Битта муаммо бўйича бир неча қарорлар ишлаб чиқиш ва улардан биттасини амалда қўллаш	2
72	Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунининг мақсади нимадан иборат?	Оилавий корхона фаолиятини тартибга солиш;	Хусусий мулк ҳуқуқини тартибга солиш;	Оилавий корхона ва хусусий мулк кафолатини изохлаш;	Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш;	4
73	Қарор қабул қилишдан олдин раҳбар қуйидагиларни аниқлаб олиши шарт ...	Илмий асосланганлик, аниқ йўналганликни, вақт бўйича қисқалик ва конкретликни, раҳбариятнинг ёки гуруҳнинг шахсий сифатларини	Зарур моддий, пул ва меҳнат ресурсларини, бажарувчиларнинг вазифаларини	Ҳаракат мақсади ва унга еришиш йўллари, муаммонинг муҳим тарафларини, керакли моддий, пул ва меҳнат ресурсларини, бажарувчиларнинг вазифаларини, ташкил этиш тартибини	Усуллар тизими ва қабул қилинган қарорни бажарувчиларга айтиш шакли, назорат тизими	3

74	Қимматбаҳо қоғоз турлари:	акция ва банкнотлар	векселлар ва сертификат	хазина мажбуриятлари	акция, банкнотлар, векселлар, сертификат, хазина мажбуриятлари, депозит сертификатлар	4
75	Қўшилган қиймат солиғи ставкасини ким белгилайди?	Олий Мажлис	Вазирлар Маҳкамаси	Молия Вазирлиги	Давлат солиқ қўмитаси	4
76	Қўшма корхоналар деганда:	хусусий ва давлат мулки асосида ташкил топган корхона тушунилади	хусусий ва жамоа мулки асосида ташкил топган корхона тушунилади	давлат ва жамоа мулки асосида ташкил топган корхона тушунилади	миллий ва хорижий капитал асосида ташкил топган корхона тушунилади	4
77	Қуйида қайд етилган жавобларнинг қайси бири яқка тадбиркорликнинг афзаллик томонлари бўлиб ҳисобланади?	тўла мустақиллик, ҳаракат еркинлиги ва тезкорлик;	қизиқтирувчи жиҳатларнинг жуда кўплиги;	ташқилий-ҳуқуқий мақомни ўзгартиришдаги енгиллик;	фаолиятнинг конфиденциаллиги;	1
78	Қуйида қайд қилинган тадбиркорлик фаолиятининг қайси бирига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси лицензия беради?	қимматбаҳо металлари ва ноёб ер ости металлари билан боғлиқ фаолиятга	совуқ қуроллар ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ фаолиятга	қимматли қоғозларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ фаолиятга	фармокологик препаратлар ишлаб чиқариш ёки сотиш билан боғлиқ фаолиятга	1
79	Қуйидаги омиллارнинг қайси бири ишлаб чиқариш омиллари таркибига киради?	ер, капитал;	технология;	тадбиркорлик ғояси ва қобилияти;	жавобларнинг ҳаммаси тўғри.	4
80	Рекламация деганда товар сотиб олувчининг товар етказиб берувчига (ёки аксинч):	сифациз товар етказиб берганлиги ҳақида билдирган шикоят тушунилади;	маҳсулот миқдори ва бутлиги ҳақидаги билдирган шикоят тушунилади;	маҳсулотнинг давлат стандарти ва техник шартларга мос тушмаганлиги ҳақидаги билдирган арзи тушунилади;	товарларнинг вақтида етказиб бермаганлиги, тўлов коидалари бузилганлиги ҳақидаги билдирган шикоят тушунилади;	3
81	Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш ёлидаги	ПФ-4723 16.05.2015	ПФ-4724 15.06.2015	ПФ-4725 15.05.2015	ПФ-4726 17.05.2015	3

	тосиқларни бартараф етиш чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармони қачон қабул қилинган.					
82	Ширкат фирмаларда:	ўзгаларни ёллаб ўз фаолиятини олиб боради;	фирма егаси якка соҳиб, унинг устидан ҳеч ким хўжайинлик қилолмайди;	хавф-хатар фақат бир киши – соҳиб зиммасига тушади;	“кемага тушганнинг жони бир” қондасига амал қилади;	4
83	ПФ-4725 бойича Якка тартибдаги тадбиркор неча кишигача ишчи ёллаш ҳуқуқига ега	2	3	4	5	2
84	Тадбиркорлик тушунчаси биринчи бўлиб қайси асрда қўлланилган?	ХВИИ – ХВИИИ аср бошларида;	ХВИИИ – ХИХ аср бошларида;	ХИХ – ХХ асрда;	ХИ асрда	2
85	Тадбиркорнинг қарз кредит капитали қандай шаклланади?	амортизация ажратмалари евазига	чиқариладиган облигациялар евазига	корхона фойдаси евазига	банкдан олинадиган кредитлар евазига	4
86	Тадбиркорнинг хусусий капитали қандай шаклланади?	корхона фойдаси евазига	банкдан олинадиган кредитлар евазига	амортизация ажратмалари евазига	чиқариладиган облигациялар евазига	1
87	Тижорат тадбиркорлигига тадбиркорликнинг қайси турлари қиради?	илмий-техник, хизмат кўрсатиш;	банк, сугурта, аудит, лизинг;	савдо, савдо-харид, савдо воситачилик, товар биржалари;	жавобларнинг ҳаммаси тўғри.	3
88	Турли тармоқда мустақил фаолият кўрсатувчи корхоналарнинг бирлашмаси бу-...?	концерн	венчур	картел	консорциум	1
89	Халқ амалий санъати ва оилавий бизнес объектлари учун солиқ неча фоиз қилиб белгиланган?	3 фоиз;	5 фоиз;	7 фоиз;	умуман солиқ тўламайди.	4
90	Хусусий фирмаларда:	“кемага тушганнинг жони бир” қондасига амал қилади;	фирма мулки фирма аъзоларининг ҳиссавий бадаллари асосида шаклланади;	якка соҳиб емас, балки жамоа соҳиблик қилади;	ўзгаларни ёллаб ўз фаолиятларини олиб борадилар;	4

91	Хусусий тадбиркорликнинг якка тартибда фаолият кўрсатаётган тадбиркорликдан фарқи шундаки, бу ерда фаолият кўрсатувчилар ўз фаолиятини:	ёлланма ишчи кучи ёрдамида олиб боради	ёлланма ишчи кучисиз олиб боради	ёлланма ишчи кучини қисман жалб қилиш ёрдамида олиб боради	бир неча оила кучи ёрдамида олиб боради	1
92	Холдинг ибораси қайси тилдан олинган?	лотин тилидан	француз тилидан	инглиз тилидан	рус тилидан	3
93	Холдинг компанияларининг асосий вазифаси:	соф бошқарувчиликдан иборат	акциялар пакетини берувчи компанияларнинг фаолиятига умумий хўжалик раҳбарлигини бажаришдан иборат	бирон-бир ишлаб чиқариш соҳасини йўлга қўйишдан иборат	хизмат кўрсатишдан иборат	1
94	Холдинг компанияси – бу:	кўп тарафлама кўшма корхона	Мулк егалари томонидан бир нечта мустақил акциядорлик жамиятлари фаолиятини назорат қилиши мақсадида ташкил етилган хиссадорлик жамиятидир	кооперациянинг бирламчи бўғини	монополистик бирлашманинг ир шакли	2
95	Холдинг компаниясини нечта тури бор?	2 та тури бор;	4 та тури бор;	5 та тури бор;	7 та тури бор.	1
96	Холдинг компаниясининг қайдай турларини биласиз?	монополияга қарши органнинг рухсати билан ташкил етилган холдинг	маҳаллий ҳоқамият рухсати билан ташкил етилган холдинг	молиявий холдинг	молиявий холдинг ва аралаш холдинг	1
97	Холдинглар қайси органнинг рухсати билан ташкил етилади?	акциядорларнинг рухсати билан	монополияга қарши органнинг рухсати билан	вазирлар Маҳкамасининг рухсати билан	солиқ қўмитасининг рухсати билан	2
98	Якка тадбиркорлик бу шундай фаолиятки унинг егаси бутун даромад ва таваккалчиликни:	тўла ўз зиммасига олувчи бир кишидир	тўла ўз зиммасига олувчи бир оиладир	тўла ўз зиммасига олувчи бир неча оиладир	хамма жавоблар тўғри	1
99	Йирик фирмалар:	кооперациялашган ва ихтисослашган қисмлар ва деталлар ишлаб чиқариш асосида фаолият кўрсатади	асосан истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан шуғулланади	умумий технологик ва техник инфратузилма соҳасида фаолият кўрсатади	халқаро меҳнат тақсмоти билан шуғулланади	3
100	Юридик шахс – бу:	ўз мулки, баланси, муҳри, номи, таъсисчилари, уставига ега бўлган корхона	фуқаролик ҳуқуқи субъекти бўлган фуқаро	мамлакатнинг ҳуқуқли бўлиш қобилиятига ега бўлган фуқаросидир	мустақил корхона ва муассаса	1

101	Очиқ турдаги акциядорлик жамият – бу:	акциялари номланган (егаси ёзилган) ва улар фақат акционер жамияти таъсисчилари ўртасида тақсимланган жамиятдир;	акциядорлари ўзларига тегишли акцияларни бошқа акциядорларнинг розилигисиз эркин тасарруф қила оладиган жамиятдир;	Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жоилашган, акция (улуш, пай)ларнинг ёки Низом жамғармасининг 100 фоизини хорижий инвестициялар ташкил етган корхоналардир;	муҳандислик-маслаҳат хизматларини тижоратчилик қодаларига асосланган ҳолда амалга оширадиган корхонадир;	2
102	“Зарарсизлик нуқтаси” нима?	у доимий харажатларни қоплашдан иборат	бу нуқта харажатларни қоплаш учун зарур бўлган минимал оборот ҳажмини ёки минимал тушум ҳажмини кўрсатади	бу нуқта ўзгарувчан харажатларни қоплашдан иборат	доимий ва ўзгарувчан харажатларни қоплашдан иборат	2
103	“ОК” оббревиатураси қайси корхоналар номи олдидан қўйилади?	“ОК” сўзи инглиз сўздан олинган бўлиб, мувофақиятлифаолият юритаётган барча корхоналар номи олдидан қўйилади;	оилавий корхоналар номи олдидан қўйилади;	“ОК” оббревиатураси очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари номи олдидан қўйилади;	“ОК” оббревиатураси и умуман қўйилмайди	2
104	«Маркетинг» нимани англатади?	У муҳтожликни ва еҳтиёжни айирбошлаш ёрдамида қондиришга қаратилган инсон фаолиятидир.	У истеъмолчилар ҳамда рақобатчилар тўғрисида ахборотлар тўплашдир.	У бозорда маҳсулотни сотишдир.	У талабни қондиришга қаратилган инсон фаолиятидир.	1
105	2013 йил 1 январдан бошлаб нечта статистика ва солиқ ҳисоботи шакллари бекор қилинади?	10 та статистика ва 2 та солиқ ҳисоботи шакллари;	20 та статистика ва 3 та солиқ ҳисоботи шакллари;	40 та статистика ва 4 та солиқ ҳисоботи шакллари;	65 та статистика ва 6 та солиқ ҳисоботи шакллари.	4